

अथ विशेष्य-विशेषणादिविवेकः ।

१५६. तत्र कृष्णादि शब्दाः संज्ञाविशेषादौ नियत पुरुषोत्तमादयः ।

१५७. संख्यादिशब्दास्तु वाच्यलिङ्गाः ।

१५८. समानाधिकरण विशेषणरूपा विशेष्यलिङ्ग विष्णुभक्ति वचनानि भजन्ते ।

अमृता०—१५६. तत्रेति । तत्र लिङ्गत्रये कृष्णादिशब्दाः संज्ञाविशेषादौ वर्तमानाः सन्तो नियतं सर्वदा पुरुषोत्तमादयो भवन्ति । कृष्णादीति आदिशब्देन रामादीनां राधादीनां तथा गोकुलादीनाञ्च ग्रहणम् । पुरुषोत्तमादय इह आदि शब्देन नियत लक्ष्मीं ब्रह्मणो-ग्रहणम् । संज्ञाविशेषादाविति—संज्ञयाभेदत्रयं लक्ष्यते, यथारूढिविशेषे, योगरूढिविशेषे, यौगिक विशेषे चेति ज्ञेयम् । तत्रच यहच्छाशब्दा डित्थ डवित्थादयो रूढयः, पङ्कजादयो योग रूढयः, पाचकादयो यौगिका इति कृदन्ते प्रपञ्चयिष्यते ।

अमृता०—१५७. संख्यादीति । संख्यादि शब्दास्तु समानाधिकरण विशेषणरूपत्वाद् वाच्यलिङ्गाविशेष्यलिङ्गादिभाजः; वाच्यलिङ्गानां हितादृश एव स्वभावः । संख्यादीत्यत्र आदिना जातिगुणक्रियाणां ग्रहणम् ।

अमृता०—१५८. समानेति । समानं तुल्यमेकमित्यर्थः; अधिकरणमाधारो येषां तेसमानाधिकरणाः । विशेषणमेवरूपं स्वरूपं येषां ते विशेषणरूपाः । समानाधिकरणाश्रामी विशेषणरूपाश्चेति तथा । लिङ्गञ्च विष्णुभक्तिश्च वचनञ्चेति लिङ्ग विष्णुभक्ति वचनानि । विशेषणरूपाः शब्दाः विशेष्यस्य लिङ्गविष्णुभक्ति वचनानिभजन्ते । विशेष्ये प्रयुक्त-लिङ्गादिवल्लिङ्गादिकं विशेषणं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथाचोक्तम्—विशेष्यस्य हि यल्लिङ्गं विभक्ति वचने च ये । तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपि । इति । पायश एषहि विधिः, व्यभिचारस्त्वग्रिमे वक्ष्यते ।

विशेष्य-विशेषण लक्षणे आह—

अथ विशेष्य-विशेषणादिविवेकः ।

बाल०—अत्रेति अत्र लिङ्गत्रये कृष्णादिशब्दाः संज्ञाविशेषादौ वर्तमानाः सन्तो नियतः पुरुषोत्तमादयो भवन्तीति शेषः । कृष्णादीति आदिशब्देन राम-वामनादीनां राधादीनां गोकुलादीनाञ्च ग्रहणम् नियतपुरुषोत्तमादय इति आदिशब्देन नियत लक्ष्मी-नियतब्रह्मणोर्ग्रहणम् । संज्ञाविशेषादावित्यादि शब्दश्चिन्त्यः । संज्ञाविशेष एव नियत-पुरुषोत्तमादित्वसम्भावात् किंवा संज्ञाविशेषादाविति रूढिविशेष-योगरूढिविशेष यौगिक विशेषादावित्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥१५६॥

बाल०—संख्येति संख्यादिशब्दास्तु समानाधिकरणविशेषणरूपाः सन्तो विशेष्य-लिङ्गादीनि भजन्ते । यतो वाच्यलिङ्गाः वाच्यलिङ्गानां हि तादृश एव स्वभाव इति । संख्यादीति आदिशब्देन जातिगुणक्रियादेश्च ग्रहणम् ॥१५७॥

१५६. जातिगुणक्रियाद्वारा यस्य विशेषः कथ्यते तद् विशेष्यम्,
येनतस्य विशेषः कथ्यते तद्विशेषणाम् ।

यथा—गोपःकृष्णः, गोपी राधा, क्षौमं वसनम् । श्यामः कृष्णः, गौरी

अमृता०—१५६. जातीति । जात्यादीनां येन केनचिदेकेन त्रिभिर्वा यस्य वैशिष्ट्य-
मुच्यते तद् विशेष्यं संज्ञं स्यात् । तद्वैशिष्ट्यञ्च येन प्रकाशयते तद्विशेषणं संज्ञं
भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च—गुणादिभिस्तु यद्भेद्यं तद्विशेष्यसुदाहृतमिति । भेद्यं विशिष्ट-
मित्यर्थः ।

अत्रेदमवधेयम्—विष्णुपदं तावद्विविधं, सुवन्तं तिङन्तञ्च । तिङन्ताः खलु क्रिया-
पदतयाभिधीयन्ते; सुवन्तानां चातुर्विध्यमाधुनिका आहुः । विशेष्य-विशेषण-सर्वनामाव्यय
भेदात् । तत्र च सर्वनाम्नां (कृष्णनाम्नां) विशेष्यानुवादत्वेऽपि (विशेष्य प्रतिनिधित्वेऽपि)
तल्लिङ्ग-विष्णुभक्ति-वचनभाक्त्वेन विशेषणं साम्यम् । अतएव स्वयमेववक्ष्यते—विशेषण
शब्देषु कृष्णनामाव्ययशब्दा उच्यन्ते इति । अव्ययेषु येवाचकाः स्वरः प्रभृतयस्तेहि
विशेष्यान्तर्गताः, द्योतकास्तु विशेषणकल्पाः ।

अथ विशेषणविवेकः—विशेषणं प्रथमतोद्विविधं, समानाधिकरणं व्यधिकरणञ्चेति ।
तत्र समानाधिकरणञ्च त्रिविधं, विशेष्यस्य विशेषणस्य क्रियायाश्चेति दर्शनात् । तत्र
विशेष्य विशेषणं—गोपः कृष्ण इत्यादि मूले एवोक्तम् । द्वितीयं यथा—घनः श्यामः कृष्णः,
दीव्यद् गौरीराघेत्यादि । शेषं क्रियायाः प्रकारविशेषमात्रवाचकं यथा—स्वच्छन्दं विहारी
कृष्णः, शीघ्रं मालां करोतीत्यादि । अत्र विशेष्य-विशेषणं स्थले श्यामादिशब्दस्य परस्थ
कृष्णादिशब्दमपेक्ष्य विशेषणत्वेऽपि पूर्वस्थ घनादिशब्दमपेक्ष्य पुन विशेष्यत्वमिति गम्यते ।
तत्र समानाधिकरणविशेषणे हि विशेष्यस्य लिङ्गादिकं प्रयुज्यते, व्यधिकरणे तु तृतीयैवेति
वक्ष्यते ।

किञ्च यदा तद् विशेषणं विशेष्यस्य परवर्तितया व्यवह्रियते तदा विधेय-
विशेषणाख्या तस्य विशेष्यस्य तदा तद्देश्यसंज्ञा अनुवाद संज्ञा वा । तत्तल्लक्षणं यथा—
यदुद्दिश्य क्रिया प्रवर्तते अर्थाद् यद् वस्तु प्राग् विज्ञातं तदुद्देश्यमनुवादो वोच्यते यच्च
विधीयते तद्विधेयमिति । उदाहरणञ्च—उपाध्यायो पितृतुल्यो भवेदिति । अत्र प्राग्-
विज्ञातमुपाध्यायमुद्दिश्य क्रिया प्रवृत्तेति स उद्देश्यः । तस्य पितृसमत्वं तत्रस्याज्ञात-
मासीदिति तद्विधीयमानत्वात् 'पितृतुल्य' इति विधेयम् । इह चोद्देश्य विधेयभावे
लिङ्गादि साम्यस्य नतन्त्रता, ततएव धर्मे वेदाः प्रमाणमित्यत्र लिङ्गवचन व्यतिक्रमः ।

बाल०—समानेति । समानमेकमधिकरणं यस्य तत्समानाधिकरणं, तच्च तत्
विशेषणञ्चेति समानाधिकरण-विशेषणं तदेव रूपं स्वरूपं येषां त इति । अथवा समाना
मेकमधिकरणं येषां ते समानाधिकरणाः विशेषणमेव रूपं स्वरूपं येषां ते विशेषणरूपाः ।
समानाधिकरणाश्रमी विशेषणरूपाश्चेति समानाधिकरणविशेषणरूपाः । विष्णुभक्ते-
र्वचनानि विष्णुभक्तिवचनानि लिंगानि च विष्णुभक्तिवचनानि च लिंग-विष्णुभक्ति-वचनानि
विशेष्यलिंग-विष्णुभक्ति-वचनानि भजन्ते इत्यर्थः ॥१५८॥

राधा, पीतंवसनम् । विहारी कृष्णः, विहारिणी राधा, विहारि गोकुल-
मित्यादि ।

१६०. अव्ययविशेषणं ब्रह्म ।

यथा—महत् स्वः ।

१६१. केचित् शब्दा विशेषणत्वेऽपि स्वलिङ्गं न त्यजन्ति ।

यथा प्रधानं कृष्णः, प्रधानं राधा । गतिः कृष्णः, आश्रयो राधा इत्यादि ।

१६२. एकस्य विशेषणस्य विशेष्यमनेकञ्चेत् प्रत्येकं समुदायस्य
वा संख्यानुरूपं वचनम् ।

चार्थस्य समुच्चयेतरेतरयोगभेदेन द्वैविध्यात् । यथा—राम, कृष्णश्च

उद्देश्यतु सदैव पूर्ववर्तित्वमिति नियमः । “अनुवाद्यमनुक्तवैव न विधेयमुदीरयेदि”
त्यालङ्कारिकाः ।

अमृता०—१६०. अव्ययेति । अव्ययस्य विशेषणं ब्रह्म अर्थात् नपुंसकलिङ्गं
भवति । स्वरः शब्दोऽव्ययं स्वर्गं वाची । “स्वरव्ययं स्वर्गं नाक त्रिदिव त्रिदशालया”
इत्यमरः ।

अमृता०—१६१. केचिदिति । स्वलिङ्गं न त्यजन्तीति—तेषां तादृशाव्यभिचारि
स्वभावत्वादजहल्लिङ्गसंज्ञाश्च । नचेह लिङ्गवैषम्ये समानाधिकरणत्वाभाव इति वाच्यम्,
भिन्न प्रवृत्ति-निमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामान्याधिकरण्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र
प्रधान शब्दस्य कृष्णशब्दस्य च प्रवृत्तिनिमित्तयोः श्रेष्ठत्व-नन्दनन्दनत्वयोर्भिन्नत्वेऽपि
एकत्रवृत्तित्वात् सामान्याधिकरण्यमस्त्येव । प्रधानमिति भावे अनः । भाव कृद् ब्रह्मति
ब्रह्मत्वम् । पुंलिङ्गस्य विशेषणे सत्यपि प्रधानशब्दस्योक्तानुशासनवलान्न पुंस्त्वम् । एवं
क्तिभवे लक्ष्म्यामिति शासनात् गतिशब्दस्य पुंविशेषणत्वेऽपि नपुंस्त्वम् । तथा घणल-
युक्तयः पुंसीतिवचनेन घण् प्रत्ययान्तस्य पुंस्येव नियमादाश्रयशब्दस्य स्त्रीविशेषणत्वेऽपि
न हि स्त्रीत्वम् ।

अमृता०—१६२. एकस्येति । प्रत्येकमेकैकस्य समुदायस्य वा संख्याया अनुरूपं
वचनं भवति, विशेषणपदे इतिशेषः । तत्र हेतुं निर्दिशति—चार्थस्येति । रामः कृष्णश्च

बाल०—विशेष्यलक्षणमाह,—जातीति जातिद्वारा गुणद्वारा क्रियाद्वारा च ।
विशेषणलक्षणमप्याह,—येनेति तस्येति विशेष्यस्येत्यर्थः । उदाहरणं दर्शयति । यथेति
क्षीममिति क्षीमं दुकूलमित्यमरः ॥१५६॥

बाल—अव्यय । अव्ययस्य विशेषणं ब्रह्म भवति । स्वरिति स्वर-शब्दोऽव्ययं
स्वर्गवाची । स्वरव्ययमित्यमरः ॥१६०॥

बाल०—केचिदिति स्वलिङ्गं न त्यजन्तीति तेषां तादृशस्वभावत्वादिति शेषः ॥१६१॥

सुन्दरः । रामः कृष्णश्च प्रत्येकमित्यर्थः सुन्दरौ वा । रामः कृष्ण इति
द्वावित्यर्थः । तदिदं रामकृष्णसमासेविवरणीयम् ।

१६३. क्वचिद् बहूनां विशेषणत्वेऽप्येकत्वम् ।

यथा—धर्मं वेदाः प्रमाणमित्यादि ।

१६४. विंशत्याद्याः सदैकत्वे अनावृत्तौ ।

विंशति वैष्णवाः । तासामेवावृत्तौ तु—द्वेविंशती, तिस्रो विंशतयः ।

सुन्दर इति—अत्र चशब्दस्य समुच्चयार्थान्निहि समासप्रसङ्गः । समाहारेतरयोगरूपावर्थौ
हि समासविषयाविति तत्र स्फुटीभविष्यति । सुन्दराविति—अत्रेतरयोगार्थो हि
चशब्दः । तेनविग्रहपक्षे रामः कृष्णश्चेति; समासपक्षे तु रामकृष्णौ । इह चशब्दस्य
द्विविधार्थस्य सल्लु प्रसंगात् तदेवोक्तं, वस्तुतस्तस्य चातुर्विध्यं समास प्रकरणे विवरिष्यते ।

अमृता०—१६३. क्वचिदिति । विशेष्य-विशेषणयो लिङ्ग साम्ये सत्येव वचनसाम्यं
तन्त्रं; नतुभिन्नलिङ्गयोस्तयोः । यथा—प्रधानमवताराः; राधा कृष्णौ गति ममेत्यादि ।
तद्वदिहापि भिन्नलिङ्गत्वाद् वचना-समत्वम् । भावप्रत्ययस्यासत्त्ववाचित्वात् संख्या
नापेक्षिता, एकवचनन्तुसाधुत्वार्थम्, अतः प्रमाणमित्येकवचनम् ।

अमृता०—१६४. विंशत्याद्या इति । बहूनां विशेषणत्वेऽपि विंशत्याद्याः संख्याशब्दा
अनावृत्तौ सत्यां सदाएकत्वे वर्तन्ते । तासां विंशत्यादीनामावृत्तौ गुणितत्वे द्विवनादिकं
भवत्येव । द्वेविंशतौ—चत्वारिंशत् । तदन्तत्वात् विंशत्याद्यन्तत्वादेकत्व मित्यर्थः ।

अत्रायं विवेकः—अष्टादशपर्यन्त संख्याः संख्येये वर्तन्ते; ततः पराः संख्याः संख्याने-
चेति वक्ष्यते समासे । तेन यदैने संख्यय वृत्तयस्तदा विशेषणभावत्वाद् विशेष्यानुरूप
बहुवचने प्राप्ते सूत्रमिदमेकवचनार्थम् । यदातु संख्यानावृत्तयस्तदा समुदायस्यैकत्वा-
भिधानेन नहि बहुत्वप्रसंगः । तदैव विंशति वैष्णवानामिति प्रयोगो, विंशत्यादे विशेष्य-
वत्वञ्च ज्ञेयम् । आवृत्तौ तु संख्याने द्वेविंशतीवैष्णवा इति तु पञ्चनाभः ।

बाल०—एकस्येति एकस्य विशेषणस्य यदि अनेकं विशेष्यं भवति, तदा प्रत्येकं
समुदायस्य वा संख्यायाः अनुरूपं वचनं भवति विशेषण इति शेषः । हेतुमात्रं चार्थस्येति
चार्थस्य चकारार्थस्य । द्वैविध्यात् द्विविधत्वात् । रामः कृष्णश्च सुन्दर इत्यत्र चशब्दः
समुच्चयार्थः । तदिदमिति तदिदं चार्थविवरणं रामकृष्णसमासे विवरणीयं विस्तार्य
कथनीयम् ॥१६२॥

बाल०—सुगमम् ॥१६३॥

बाल०—विंश । बहूनां विशेषणत्वेऽप्यनावृत्तौ विंशत्याद्याः सदा एकत्वे वर्तन्ते ।
तां सामिति तासां विंशत्याद्यानां संख्यानाम् आवृत्तौ पुनर्गणनायाम् । एवमिति यथा
विंशतिवैष्णवा इति भवति, तथा एकं विंशतिवैष्णवा इति भववतीति । तदन्तत्वादिति
तदन्तत्वात् विंशत्यन्तत्वात् तथा चेयं व्ययस्था स्वीकर्तव्या अष्टादशपर्यन्ताः संख्या संख्येये
वर्तन्ते, ततः पराः संख्या संख्याने चेति समासप्रकरणे वक्ष्यते । अतएव यदैते संख्येयवृत्तयो

एवमेकविंशतिरित्यादि । तदन्तत्वाद्नविंशतिश्च ।

अत्र विशेषणशब्देषु कृष्णनामाख्यशब्दा उच्यन्ते ।

अथ कृष्णनामप्रकरणम् ।

१६५, सर्वादीनि कृष्णनामानि ।

सर्वनामानीत्यन्ये । सर्वविश्व उभ उभय अन्य अन्यतर ततर ततमयतर
यतम कतरकतम एकतर एकतम इतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्व पर
अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्वद् छान्दसः तद्यद् एतद्
इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ।

तत्र पुंसि सर्व, सर्वौ ।

तत्र विशेषणशब्देष्विति—कृष्णनामाख्यशब्दानां विशेषणतयाभिधानं—आधिक्येन
व्यवदेशा इति न्यायेन तद्गण पठितानाभधिकशब्दानां विशेषणत्वात् पदपेक्ष्य हि बोध्यम्;
वस्तुतस्तु तेषु युष्मदस्मदौ विशेष्यौ । कारक प्रकरणे “उक्तानुरूपं पुरुषवचनादिकं
क्रियाददे” इत्यत्र विशेष्यशब्द-क्रिययोर्वचनव्यवस्थावसरे नास्मि प्रथमः युष्मदि मध्यमः
अस्मद्युत्तम इतिविधान ज्ञापकात् तथा “सविशेषणत्वे न” इति बहुत्वं निषिध्य “वैष्णवोऽ
हं ब्रवीमी”त्युदाहरिष्यमाणत्वाच्च । वस्तुतो युष्मदस्मदोः कस्यापि प्रतिनिधित्वाभावाद्
विशेष्यतया हि व्यवहारो युक्त इतिभावः ।

अमृता०—१६५. सर्वादीनीति संज्ञासूत्रम् । आदिपदं विवृणोति—सर्वेत्यादिभिः ।

भवन्ति, तदा वैष्णवादिपदैः सह तेषां विशेष्य-विशेषणभावः । ततः संख्येयस्य बहुत्वाद्-
बहुवचने प्राप्ते एकवचनविधानार्थं सूत्रम् । यदा तु संख्या न वृत्तयोऽमी भवन्ति, तदा
समुदायस्यैकत्वेन बहुवचनत्वाभावान्न बहुत्वप्रसङ्गः । अस्मादेव गोपानां विंशतिः गोपीनां
विंशतिरित्यादिभिरुदाहार्यम् । आवृत्तौ यदा पुनरमी विंशत्यादाः संख्या न वृत्तयः स्युः,
तदैकत्वे एकवचनं, द्विरावृत्तौ द्विवचनं, बहुधा वृत्तौ बहुवचनम् सूत्रेण यद्ध्येते संख्येय-
वृत्तयस्तदामीषां विशेषणत्वेनावृत्त्यभिधान-शक्तिर्नास्त्यनभिधानादतो नहि भवति द्वे
विंशती वैष्णवाः तिस्रो विंशतयो गोप्य इत्येके । अस्माकं मते भवति किं नेति, न
निश्चिन्म इति ॥१६४॥

अथ कृष्णनामप्रकरणम् ।

बाल०—सर्वा इति । संज्ञासूत्रमेतत् ॥१६५॥

१६६. कृष्णनाम-कृष्णतो जसः शीः ।

शङ्कत् सर्वे । सर्वे सर्वो सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्यां सर्वैः । सर्व-ङे—

१६७. कृष्णनाम-कृष्णतो डेः स्मैः ।

सर्वस्मै सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ।

१६८. कृष्णनाम-कृष्णतो डसेः स्मात् ।

सर्वस्मात् । पञ्चम्यां तत् प्रत्ययस्तद्धितः सर्वतः सर्वाभ्यां सर्वेभ्यः ।

सर्वस्य सर्वयोः सर्व-आम्—

१६९. कृष्णनाम-कृष्ण-राधाभ्यां सुडामि ।

उटावितौ, कृष्णस्य ए, षत्वं सर्वेषाम् ।

१७०. कृष्णनाम कृष्णतो डेः स्मिन् ।

सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । सप्तम्या स्त्रप्रत्यय स्तद्धितः, सर्वत्र । हेसर्वं ।

आदि शब्दः प्रसिद्धगणविशेषग्राहकः । ततश्च—

अमृता०—१६६. कृष्ण नामेति । अरामान्तः कृष्णसंज्ञः । नचेह जसः शिरिति कृतेऽपीष्टसिद्धेः शीरित्यनेन कोधिक लाभ इति वाच्यम्, शिरिति कृते सर्वशब्दादुत्तरं “सर्वेश्वरवैष्णवान्तयो नुम् शौ” इत्यस्य प्रवृत्ति शङ्का स्यात्, तत्रलिङ्गविशिष्टेन निर्देशाभावात् । अतः शीरिति कृत्वा तादृश-शङ्कावसरं निरस्तम् ।

अमृता०—१६७-१६८. सूत्र द्वयं सुस्पष्टम् ।

अमृता०—१६९. कृष्णेति । आमि परे कृष्णनाम-कृष्णात् कृष्णनाम-राधायाश्च उत्तरे सुडागमो भवति । नुटो बाधक एषः ।

अमृता०—१७०. कृष्णेति स्पष्टम् । आदिशब्दइति—सर्वादीनि कृष्णनामानीत्यत्र आदि शब्दः प्रसिद्धस्य गणविशेषस्य ग्राहकः । ततो विशेषमाह—

बाल०—कृष्ण पुंस्येवायं विधिरिति ज्ञेयम् । अरामान्तः कृष्णसंज्ञ इति । ननु शीरित्यत्रः शिरिति कृते को दोष इति चेत् तत्रोच्यते सर्वे इत्यादौ सर्वेश्वर-वैष्णवान्तयोर्नुम् शावित्यस्य प्रवृत्तिशङ्का स्यात् ॥१६६॥

बाल०—कृष्ण सुगमम् ॥१६७॥

बाल०—कृष्ण सुगमम् ॥१६८॥

बाल०—कृष्ण सुगमम् ॥१६९॥

बाल०—कृष्ण । आदिशब्द इति सर्वादीनीत्यत्रादिशब्दः प्रसिद्धस्य गणविशेषस्यैव ग्राहकः । ततश्च हेतोः सर्वादीनि कृष्णनामानीति सामान्यत उक्त्वा तत्र विशेषमाह ॥१७०॥

१७१. सर्वादः कृष्णनामाख्यो गौण-संज्ञे विना भवेत् ।

तेन नेह—सर्वमतिक्रान्ताय—अतिसर्वाय । दृष्टः सर्वो येन तस्मै दृष्ट-
सर्वाय । सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय ।

१७२. पूर्वादः च व्यवस्थायां सप्यकं कृष्णनामकम् ।

दिग्देशकाल विभागोऽत्र व्यवस्था, तस्यां गम्यमानायाम् । पूर्वस्मै
दिगन्तराय देशादयेवा । तथा पूर्वस्मै कालादिनाय पदार्थ विशेषाय
वा । अन्यत्र तु पूर्वाय श्रेष्ठाय इत्यर्थः । दक्षिणाय प्रवीणायेत्यर्थः ।
गौण संज्ञे विनेत्येव—अत्युत्तराय, उत्तराः कुरवः ।

१७३. समोऽतुल्ये कृष्णनाम ।

समस्मै सर्वस्मायेत्यर्थः । नेह—समाय तुल्यायेत्यर्थः ।

अमृता०—१७१. सर्वादिरिति । गौणार्थं विना संज्ञाञ्च विना सर्वादिशब्दाः कृष्ण-
नामसंज्ञकाः स्यु रित्यर्थः । परम सर्वस्मै नमः, सुसर्वस्मिन्नुत्सुक इत्यादि प्रयोगतस्तथा
'नकृष्णनाम द्वन्द्वे' इति ज्ञापकतश्च कृष्णनामसु तदन्तविधेरुपगमात् समासे गौणस्यात्र
प्रतिषेधः । तमेव दर्शयति प्रत्युदाहरणैः—तेन नेहेत्यादिभिः । अतिसर्वायेति—अत्यादयो
द्वितीययेत्यनेनास्य पूर्वपदप्रधान त्वादुत्तरपदस्य सर्वस्य गौणत्वम् । दृष्टसर्वायेति—
पीताम्बरसमासस्यान्य पदप्रधानत्वात् सर्वपदस्य गौणत्वम् । तथा सर्वइतिकस्यचित् संज्ञा,
तेन गौणत्वान्न कृष्णनामत्वम् । तदेवादि पदं विवृणोति,—

अमृता०—१७२. पूर्वादीति । ताञ्च व्यवस्थां विशिनष्टि—दिग्देशेति । दिशः
देशस्य कालस्य च विभागोऽव्यव-कल्पना हि व्यवस्था । पदार्थ विशेषाय वेति—अत्र
पदार्थे कालविभाग उपचर्यते, तेन पूर्वं कलस्य पदार्थावेत्यर्थः । आकृष्णनामसमाप्ते गौण-
संज्ञे विनेत्यनुवर्तत एवेति सूचयति—अत्युत्तरायेति दृष्टान्तद्वयेन ।

अमृता०—१७३. सम इति । सर्वार्थे एव समशब्दः कृष्णनाम इत्यर्थः ।

बाल०—सर्वादः गौणसंज्ञे विनेति । यदा गौणः संज्ञा च न भवतीत्यर्थः ॥१७१॥

बाल०—पूर्वादः च । पूर्वादिसप्तकं व्यवस्थायां कृष्णनामकं स्यात् । व्यवस्था-
लक्षणमाह,—दिक्कालेति । दिक्-कालयोर्विभाग इति दिग्विभागः कालविभागश्चेत्यर्थः ।
विभागोऽंशः । पदार्थविशेषाय वेति पदार्थविशेषस्य कालविभागत्वमुपचारेणेति ज्ञेयम् ।
गौणसंज्ञे इति इदं लक्षणं प्रति गौणसंज्ञे विनेति अनुवर्तत एवेत्यर्थः । अत्युत्तरायेति
उत्तरमतिक्रान्तोऽत्युत्तरस्तस्मै । उत्तराः कुरव इति अत्र दिग्विभागो गम्यो भवत्येव,
किन्तु उत्तरशब्दस्य कुरुशब्दस्य देशविशेषस्य नामत्वात् न कृष्णनामत्वम् ॥१७२॥

बाल०—समो । अतुल्येऽर्थे समशब्दः कृष्णनाम भवति । सर्वार्थस्यैव कृष्ण-
नामतेत्यर्थः ॥१७३॥

१७४. स्वमज्ञातिधनाह्वये ।

स्वोज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोऽस्त्रियांधने इत्यमरः । स्वस्मै
आत्मने आत्मीयाय वेत्यर्थः । नेह स्वाय ज्ञातये धनायवेत्यर्थः ।

१७५. अन्तरो बाह्य-परिधानयो र्न्त्वसौ पुरि ।

अन्तरस्मै बाह्यायेत्यर्थः । वस्त्रान्तरावृतपरिधानीयायेति वा । बाह्यत्वे-
ऽपि पुरि वर्त्तमानस्तु न—अन्तराय पुराय बाह्यायेत्यर्थः ।

१७६. पूर्वादीनि नव कृष्णनामानि जसि वा ।

पूर्वपूर्वाः स्वे स्वाः अन्तरे अन्तराः । सर्ववद् विश्वादयोऽप्यरामान्ताः ।
उभ शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभ २ उभाभ्यां ३ उभयोः २ ।
उभस्य सर्वादिपाठो हेत्वर्थे कृष्णनाम्नो योगे सर्वविष्णुभक्त्यर्थं स्तस्य

अमृता०—१७४. स्वमिति । ज्ञात्यर्थं धनार्थञ्च विना अन्यार्थस्वम् शब्दः कृष्णनाम
स्यात् । कस्तावदन्यार्थ इति बोधनार्थममरकोषवाक्यमुद्धृत्यति—स्वोज्ञाताविति ।
ज्ञात्यर्थे स्वम् शब्दः पुलिङ्गः, आत्मार्थे नपुंसकः, आत्मीयार्थे त्रिलिङ्गः, धनार्थे पुलिङ्गो
नपुंसकश्चेत्यर्थः । एतेन स्वम् शब्दस्य चत्वारोऽर्थादिशिताः तेषु च नपुंसकयोरात्मात्मीया-
र्थयोरेव कृष्णनाम संज्ञा तस्येति उदाहरण-प्रत्युदाहरणाभ्यां व्यक्ती कृतम् । स्त्रीलिङ्गे-
स्वात्मीयार्थे एव ।

अमृता०—१७५. अन्तर इति । बाह्य-परिधान यो रर्थयो रन्तर शब्दः कृष्णनाम
भवति, किन्तु बाह्यत्वेऽपि पुरि अर्थे सति कृष्णनाम न स्यात् । परिधानीयशब्देनात्र
वस्त्रावृतं वस्त्रमेवोच्यते इत्युदाहरणेन स्पष्टयति—वस्त्रान्तरावृतेति । बाह्य-परिधानीययो-
रिति किम्—ग्रामयोरन्तरे तापसस्तिष्ठति, ग्राम द्वयस्य मध्ये इत्यर्थः ।

अमृता०—१७६. पूर्वादीनीति । ननुकृष्णनाम शब्देषु कृष्णसंज्ञकानामेकवचने
बहुवचने चैव कृष्णनामकार्याणि लक्ष्यन्ते; तर्हि यद्युभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तं स्तदैतस्य
सर्वादिगणे पाठस्य किं फलमिति चेत्तत्रा—उभस्येत्यादि । अत्र उभस्येति अनुकरणत्वादे-
कत्वम् । हेत्वर्थे इति—“कृष्णनाम योगे निमित्तकारण हेत्वर्थाद् द्वितीया वर्ज सर्वा

बाल०—स्वम् । अज्ञाति-धनाह्वये स्व कृष्णनाम । आत्मनि आत्मीये च कृष्ण-
नामता, आह्वयो नाम ज्ञातिनाम्नि धननाम्नि च न कृष्णनामतेत्यर्थः । स्वशब्दस्य
ज्ञात्यादि वाचित्वं स्पष्टयितुं नानार्थवर्गमाह,—स्वो ज्ञाताविति ॥१७४॥

बाल०—अन्तरो । बाह्य-परिधानीययोर्वर्त्तमानोऽन्तरः कृष्णनाम भवति असौ
अन्तरः बाह्यत्वेऽपि पुरि वर्त्तमानस्तु कृष्णनाम न भवति । परिधानीयशब्देनात्र अन्य-
वस्त्रावृतपरिधानीयमेवोच्यते, अतएवोक्तं वस्त्रान्तरावृतेति अन्तरशब्दोऽप्यर्थः । बाह्य-
परिधानीययोरिति किं ग्रामयोरन्तरे तापसः मध्ये इत्यर्थः ॥१७५॥

वृत्तिमात्रे पुंवद् भावार्थश्च । त्वत् त्वौ अन्यपर्यायौ । नेमोऽर्द्धपर्यायः ।
समादय उक्तार्थाः । सिमश्च सर्वार्थः; शक्तावबद्ध मर्यादानां वाचीति
तु मतभेदाः, अन्ये तु प्रसिद्धाः ।

१७७. पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ वा ।

पूर्वस्मात् पूर्वात्, पूर्वस्मिन् पूर्वे ।

१७८. न कृष्णनाम तृतीया समासे तद्वाक्ये च ।

मासेन पूर्वायेति वाक्ये मासपूर्वाय । केवल वाक्येतु मासेन पूर्वस्मै धनं देहि ।

विष्णुभक्त्य" इति शासनेन—उभौ हेतू, उभाभ्यां हेतुभ्यामित्यादिप्रकारेण सर्वविष्णुभक्ति
प्राप्तये पाठ इत्यर्थः । तथा कृष्णनाम्नौ वृत्तिमात्रे एकपदत्वे पुंवद्भावाय च पाठः । अपि
च "अव्यय कृष्णनाम्नोस्तु संसारात् प्रागक्" इत्यनेन विधास्यमानाक् प्रत्ययार्थश्चेत्यनु-
सन्धेयम् । पर्यायशब्दोऽर्थं वाची, त्वत् त्वौ अन्यार्थावित्यर्थः ।

अमृता०—१७७. पूर्वादिभ्य इति स्फटम् ।

अमृता०—१७८. न कृष्णेति । तृतीया समासे तृतीयासमास-वाक्ये च सर्वादिः
कृष्णनाम न भवति । तदन्तविधिना समस्तमात्रे प्राप्त प्रतिषेध एषः । मास पूर्वायेति—
"ष्टीयार्थं कृतगुणवचनेनार्थादिभिश्च"त्यनेनार्थादिभिस्तृतीया समासः । इह यद्यपि
सामान्यतस्तृतीयासमासइत्युक्तस्तथापि टीकोक्तलक्षणस्थार्थादिभिरेव समासे तद्वाक्ये वा
कृष्णनामत्व-प्रतिषेधो ज्ञेयः, प्राचीनसम्मतत्वात् । तेन 'कर्तृकरणेकृते'त्यनेन समासे तु
कृष्णनामभवत्येव । त्वयका कृतं त्वकत्कृतमित्यादि । काशिका । मासेन पूर्वस्मै इत्यादि
तु नसमास वाक्यं क्रियासापेक्षत्वात् ।

बाल०—पूर्वादीनि । सर्ववदिति सर्वशब्दवदित्यर्थः । ननु उभशब्दो नित्यं
द्विवचनान्त एव । अरामान्तशब्दानां कृष्णनामकार्याणि तु एकवचन-बहुवचनविषयाणि
तत्कथमयं सर्वादिगणे पठ्यते इति चेत्तत्राह उभस्येति अनुकरणत्वादेकवचनम् उभशब्द-
स्येत्यर्थः । कृष्णनाम्नो योगे त्वर्थे सर्वविष्णुभक्त्यर्थः इति । कृष्णनामयोगे निमित्तकारण
हेत्वात् द्वितीयावर्जं सर्वाविष्णुभक्तयः इत्यनेनेति शेषः । तस्य उभशब्दस्य वृत्तिमात्रे
पुम्बद्धावार्थश्चेति कृष्णनामवृत्तिमात्रे इत्यनेनेति शेषः । वृत्तिमात्रमेकपदत्वम् । अव्यय-
कृष्णनाम्नोस्तु संसारात् प्रागक् इत्यनेन अकप्रत्ययार्थः सप्तमीत्यत्र इत्यनेनात्र
प्रत्ययार्थश्चेति च ज्ञेयम् । अन्यपर्यायाविति अन्यार्थावित्यर्थः । अर्द्धपर्यायोऽर्द्धार्थः । समादय
इति समस्वान्तरा उक्तार्थाः कथितार्थाः । शक्तेति सिमशब्दः पुमः शक्तादीनां वाचीति तु
मतभेदा इति च पाठान्तरं दृश्यते । शक्तस्य वाचीति मतभेदः अवबद्धस्य वाचीति
मतभेदः । मर्यादाया वाचीति मतभेदः एवं क्रमेण मतभेदा इत्यर्थः । अन्ये त्विति अन्ये तु
शब्दाः प्रसिद्धा इत्यर्थः ॥१७६॥

बाल०—पूर्वा । सुगमम् ॥१७७॥

१७६. न कृष्णनाम द्वन्द्वे जसि तु वा ।

पूर्वापराणां, वैष्णवेतरे वैष्णवेतराः ।

१८०. प्रथम-चरम-तयायाल्पाद्धं कतिपयनेमा कृष्णनामानि जसि वा ।

प्रथमे प्रथमाः । तयायौ प्रत्ययौ—द्वितये द्वितयाः, द्वये द्वयाः । शेषं कृष्णवत् । उभयस्य द्विवचनाभावः । उभयः उभये उभयाः । इहापि जसः कार्यं प्रति विभाषेति काशिका । उभये इति नित्यं भाषायामिति तुकालापाः । नेमे नेमाः, शेषं सर्ववत् ।

अमृता०—१७६. नकृष्णेति । द्वन्द्वसमासे सर्वादि कृष्णनाम न भवति, जसि परे तु वा भवति । पूर्ववत् सर्वत्र प्राप्ते निषेधः । पूर्वापराणामितिपूर्वच अपरे च पूर्वापरा स्तेषाम् । अत्र कृष्णनामकार्यं सुट् न स्यात् । एवमुत्तरत्रोदाहरणे जसः शीर्वा ।

अमृता०—१८०. प्रथमेति । इह प्रथमादि कतिपयान्तानां सर्वादिष्वपाठाज्जसि विकल्पेन कृष्णनामात्वप्राप्त्यर्थं ग्रहणम् । नेमशब्दस्य तु नित्ये प्राप्ते विभाषार्थम् । द्वितये इति—‘अवयववृत्तेः संख्यायाः केशवस्तय’ इतितयप्रत्यय स्तद्धितः । द्वये इति—‘द्वित्रिभ्यामयश्च’ इति अय प्रत्ययः । उभये इति—‘उभादय’ इत्यनेन अय प्रत्ययान्तत्वाज्जसि विकल्पः । अत्र काशिकाया अपि—सम्मतिं दर्शयति—इहापीति । कालापमते—उभया इति छान्दसप्रयोगः ।

बाल०—न कृष्ण । तृतीयासमासे तृतीयासमासवाक्ये च सर्वादि कृष्णनाम न भवति । मासेन पूर्वयेति वाक्ये ‘तृतीयार्थकृत-गुणवचनेनार्थादिभिश्च’ इत्यनेन तृतीयासमासः । तृतीयेति पदोपादाने यः समासः, स तृतीयासमासः, अतः ‘कर्तृकरणे कृते’ इत्यनेन समासे तु कृष्णनाम कार्यं भवत्येव त्वयकाकृतं त्वक्तृकृतं मयकाकृतं मक्तृकृतमिति । मासेन पूर्वस्मै धनं देहीति नेदं समासवाक्यम् ॥१७८॥

बाल०—न कृष्ण । द्वन्द्वसमासे सर्वादि कृष्णनाम न भवति । जसि तु वा भवति । पूर्वापराणामिति पूर्वे च अपरे च पूर्वापरस्तेषाम् । वैष्णवेतरे इति वैष्णवाश्च इतरे चेति विग्रहः ॥१७९॥

बाल०—प्रथ । प्रथम-चरमादयः जसि कृष्णनामानि वा भवन्ति । नेमव्यतिरिक्ता सर्वे जसि कृष्णनामानि वा भवन्ति । अन्यत्रैषां न कृष्णनामत्वम् सर्वादिष्वपाठादित्यर्थः । द्वितये इति अवयववृत्तेः संख्यायाः केशवस्तय इत्यनेन तयप्रत्ययः । द्वये इति द्वित्रिभ्यामयश्चेत्यनेन अयप्रत्ययः । शेषमिति शेषं रूपमित्यर्थः । उभये इति उभादय इत्यनेन अयप्रत्ययः । ईहापीति उभयशब्देऽपीत्यर्थः । अत्र काशिकामतमेवास्माकमपि मतम् । उभये इति छान्दसमिति कालापानां मतम् ॥१८०॥

१८१. तीयस्य कृष्णनामता वृष्णिषु वा ।

द्वितीयस्मै द्वितीयाय, द्वितीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये ।
शेषं कृष्णवत् । एवं तृतीयः । अर्थवद् ग्रहणात्तु—गोपजातीयाय ।

अथ तदादयः ।

१८२. तदादिसप्तानां संसारस्यारामः स्वादौ दस्य च मः, तदादे- स्तः सः सौः ।

सःतौते । तंतौ तात् । तेन ताभ्यां तैः । तस्मै ताभ्यां तेभ्यः । तस्मात्
इत्यादि । बुद्धस्यादर्शनं हेस । तदोः सः सावनन्त्ययोरितिसूत्रे काशिका-
दावप्येतद्दर्शितम् । हेस हेअसावितिभाष्योदाहरणात् । प्रक्रिया
चिन्त्या ।

गौण-संज्ञयोस्तु न तदादि कार्यम् सर्वादिगणत स्त्यागात् । अतित्वद्

अमृता०—१८१. तीयस्येति । तीयप्रत्ययान्तस्य वृष्णिषु कृष्णनामता वा स्यात् ।
अप्राप्ते विधिरयम् । द्वितीयस्मै इति—द्वितीय तृतीयौ पूरणे साधू इत्यनेन तीय प्रत्ययः ।
गोपजातीयायेति—प्रकारवति जातीय इत्यनेन जातीयप्रत्ययो नतु तीय एषः ।

अमृता०—१८२. तदादीति । स्वादौ परे तदादि सप्तानां संसारस्य स्थाने अरामा-
देशः स्यात्, इदमदसोः दरामस्य स्थाने मरामश्च । सौ परे तु तदादेर्मध्ये तदेतयोः तरामः
सरामः स्यात् । सइति—तदादिसप्तानामिति संसारस्यारामे कृते तदादेरिति तरामस्य
सरामः, सोर्विष्णुसर्गः । हेस इति—बुद्धस्यादर्शने काशिकाभाष्ययोः सम्मतिं दर्शयति—
तदोरिति । काशिकायां प्रत्युदाहरणतया धृतमेतत् । यथा—अनन्त्ययोरिति किम्—हेस
इति । तथैव भाष्ये—“यद्यन्तयोः सत्त्वं स्यादिह वेस इति एङ् ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपो
नस्यादिति ।” यदि अन्तयोरपि तदोः सः स्यात्तदा तच्छब्दस्यापि अन्तस्य दरामस्य सत्त्वं
प्रसज्येत, तर्हि एओ वामनेभ्य इति बुद्धस्यादर्शनं न स्यादित्यर्थः । नच—राधाविष्णु-
जनाभ्यामित्यादिना सुलोपे कृतेऽपीष्टं सिध्येदिति वक्तव्यम् । तथा सति—हेसः इत्थं
सविष्णुसर्गं रूपमापद्येत । प्रक्रिया मते हेस इति नसिध्यतीत्यत आह—चिन्त्येति । तदादि

बाल०—तीयस्य । तीयप्रत्ययान्तस्य वृष्णिषु कृष्णनामता वा भवति नान्यत्र
कृष्णनामत्वम् । द्वितीयस्मै इति पूरणार्थे तीयप्रत्ययः । गोपजातीयायेति ‘प्रकारवति
जातीयः’ इत्यनेन जातीयप्रत्ययः । जातीयाऽरयववतीयस्यार्थे नास्ति ॥१८१॥

बाल०—तदादि । स्वादौ परे तदादि सप्तानां संसारस्य स्थाने अरामः, दस्य स्थाने
मरामश्च भवन्ति । तदा । सौ परे तदादेस्तरामः सरामो भवति । तदोरिति एतत् हे स
इति पदम् । एतद्दर्शने हेतुमाह—हे स हे असाविति भाष्योदाहरणादिति प्रक्रिया तु
चिन्त्येति । हे स इति न भवतीति प्रक्रियामतम् । अतितदिति अतिक्रान्तस्तमिति विग्रहः ।

१७६. न कृष्णनाम द्वन्द्वे जसि तु वा ।

पूर्वापराणां, वैष्णवेतरे वैष्णवेतराः ।

१८०. प्रथम-चरम-तयायाल्पाद्धं कतिपयनेमा कृष्णनामानि जसि वा ।

प्रथमे प्रथमाः । तयायौ प्रत्ययौ—द्वितये द्वितयाः, द्वये द्वयाः । शेषं कृष्णवत् । उभयस्य द्विवचनाभावः । उभयः उभये उभयाः । इहापि जसः कार्यं प्रति विभाषेति काशिका । उभये इति नित्यं भाषायामिति तुकालापाः । नेमे नेमाः, शेषं सर्ववत् ।

अमृता०—१७६. नकृष्णेति । द्वन्द्वसमासे सर्वादि कृष्णनाम न भवति, जसि परे तु वा भवति । पूर्ववत् सर्वत्र प्राप्ते निषेधः । पूर्वापराणामितिपूर्वच अपरे च पूर्वापरा स्तेषाम् । अत्र कृष्णनामकार्यं सुट् न स्यात् । एवमुत्तरत्रोदाहरणे जसः शी र्वा ।

अमृता०—१८०. प्रथमेति । इह प्रथमादि कतिपयान्तानां सर्वादिष्वपाठाज्जसि विकल्पेन कृष्णनामात्वप्राप्त्यर्थं ग्रहणम् । नेमशब्दस्य तु नित्ये प्राप्ते विभाषार्थम् । द्वितये इति—‘अवयववृत्तेः संख्यायाः केशवस्तय’ इतितयप्रत्यय स्तद्धितः । द्वये इति—‘द्वित्रिभ्यामयश्च’ इति अय प्रत्ययः । उभये इति—‘उभादय’ इत्यनेन अय प्रत्ययान्तत्वाज्जसि विकल्पः । अत्र काशिकाया अपि—सम्मतिं दर्शयति—इहापीति । कालापमते—उभया इति छान्दसप्रयोगः ।

बाल०—न कृष्ण । तृतीयासमासे तृतीयासमासवाक्ये च सर्वादि कृष्णनाम न भवति । मासेन पूर्वायेति वाक्ये ‘तृतीयार्थकृत-गुणवचनेनार्थादिभिश्च’ इत्यनेन तृतीयासमासः । तृतीयेति पदोपादाने यः समासः, स तृतीयासमासः; अतः ‘कर्तृकरणे कृते’ इत्यनेन समासे तु कृष्णनाम कार्यं भवत्येव त्वयकाकृतं त्वक्त्कृतं मयकाकृतं मक्त्कृतमिति । मासेन पूर्वस्मै धनं देहीति नेदं समासवाक्यम् ॥१७८॥

बाल०—न कृष्ण । द्वन्द्वसमासे सर्वादि कृष्णनाम न भवति । जसि तु वा भवति । पूर्वापराणामिति पूर्व च अपरे च पूर्वापरस्तेषाम् । वैष्णवेतरे इति वैष्णवाश्च इतरे चेति विग्रहः ॥१७९॥

बाल०—प्रथ । प्रथम-चरमादयः जसि कृष्णनामानि वा भवन्ति । नेमव्यतिरिक्ता सर्वे जसि कृष्णनामानि वा भवन्ति । अन्यत्रैषां न कृष्णनामात्वम् सर्वादिष्वपाठादित्यर्थः । द्वितये इति अवयववृत्तेः संख्यायाः केशवस्तय इत्यनेन तयप्रत्ययः । द्वये इति द्वित्रिभ्यामयश्च इत्यनेन अयप्रत्ययः । शेषमिति शेषं रूपमित्यर्थः । उभये इति उभादय इत्यनेन अयप्रत्ययः । ईहापीति उभयशब्देऽपीत्यर्थः । अत्र काशिकामतमेवास्माकमपि मतम् । उभये इति छान्दसमिति कालापानां मतम् ॥१८०॥

१८१. तीयस्य कृष्णनामता वृष्णिषु वा ।

द्वितीयस्मै द्वितीयाय, द्वितीयस्मात् द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन् द्वितीये ।
शेषं कृष्णवत् । एवं तृतीयः । अर्थवद् ग्रहणात्—गोपजातीयाय ।

अथ तदादयः ।

१८२. तदादिसप्तानां संसारस्यारामः स्वादौ दस्य च मः, तदादे- स्तः सः सौः ।

सःतौते । तंतौ तान् । तेन ताभ्यां तैः । तस्मै ताभ्यां तेभ्यः । तस्मात्
इत्यादि । बुद्धस्यादर्शनं हेस । तदोः सः सावनन्त्ययोरितिसूत्रे काशिका-
दाबध्येतद्देशितम् । हेस हेअसावितिभाष्योदाहरणात् । प्रक्रिया तु
चिन्त्या ।

गौण-संज्ञयोस्तु न तदादि कार्यम् सर्वादिगणत स्त्यागात् । अतित्वद्

अमृता०—१८१. तीयस्येति । तीयप्रत्ययान्तस्य वृष्णिषु कृष्णनामता वा स्यात् ।
अप्राप्ते विधिरयम् । द्वितीयस्मै इति—द्वितीय तृतीयौ पूरणे साधू इत्यनेन तीय प्रत्ययः ।
गोपजातीयायेति—प्रकारवति जातीय इत्यनेन जातीयप्रत्ययो नतु तीय एषः ।

अमृता०—१८२. तदादीति । स्वादौ परे तदादि सप्तानां संसारस्य स्थाने अरामा-
देशः स्यात्, इदमदसोः दरामस्य स्थाने मरामश्च । सौ परे तु तदादेर्मध्ये तदेतयोः तरामः
सरामः स्यात् । सइति—तदादिसप्तानामिति संसारस्यारामे कृते तदादेरिति तरामस्य
सरामः, सोर्विष्णुसर्गः । हेस इति—बुद्धस्यादर्शने काशिकाभाष्ययोः सम्मतिं दर्शयति—
तदोरिति । काशिकायां प्रत्युदाहरणतया धृतमेतत् । यथा—अनन्त्ययोरिति किम्—हेस
इति । तथैव भाष्ये—“यद्यन्तयोः सत्वं स्यादिह वेस इति एङ् ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपो
नस्यादिति ।” यदि अन्तयोरपि तदोः सः स्यात्तदा तच्छब्दस्यापि अन्तस्य दरामस्य सत्वं
प्रसज्येत, तर्हि एओ वामनेभ्य इति बुद्धस्यादर्शनं न स्यादित्यर्थः । नच—राधाविष्णु-
जनाभ्यामित्यादिना सुलोपे कृतेऽपीष्टं सिध्येदिति वक्तव्यम् । तथा सति—हेसः इत्थं
सविष्णुसर्गं रूपमापद्येते । प्रक्रिया मते हेस इति नसिध्यतीत्यत आह—चिन्त्येति । तदादि

बाल०—तीयस्य । तीयप्रत्ययान्तस्य वृष्णिषु कृष्णनामता वा भवति नान्यत्र
कृष्णनामत्वम् । द्वितीयस्मै इति पूरणार्थं तीयप्रत्ययः । गोपजातीयायेति ‘प्रकारवति
जातीयः’ इत्यनेन जातीयप्रत्ययः । जातीयाऽरयववतीयस्यार्थं नास्ति ॥१८१॥

बाल०—तदादि । स्वादौ परे तदादि सप्तानां संसारस्य स्थाने अरामः, दस्य स्थाने
मरामश्च भवन्ति । तदा । सौ परे तदादेस्तरामः सरामो भवति । तदोरिति एतत् हे स
इति पदम् । एतद्दर्शने हेतुमाह—हे स हे असाविति भाष्योदाहरणादिति प्रक्रिया तु
चिन्त्येति । हे स इति न भवतीति प्रक्रियामतम् । अतितदिति अतिक्रान्तस्तमिति विग्रहः ।

अतित्वदौ । तद्धिते पञ्चम्यां यतः, सप्तम्यां यत्र । एतद्—एषः एतौ
एते । तद्धिते पञ्चम्यां अतः, सप्तम्यां अत्र ।

१८३, इदमोऽयं सौ इयन्तु लक्ष्म्याम् । साकस्य त्वयकमियकमौ ।

अयम् इमौ इमे । इमम् इमौ इमान् ।

१८४, इदमोऽकरामस्य अनष्टौसोः ।

१८५, वैष्णवेत्वश् ।

१८६, सकरामस्य च कथितानुकथने ।

शित् सर्वस्येति सर्वादेशः । आभ्याम् । इमकाभ्यामहः कृष्णोऽर्चितः,

सप्तानां सम्बुद्धिर्नास्तीत्याधुनिकाः । एष इति—तदादिसप्तानामिति संसारस्यारामे एत
इति स्थिते तदादे स्तः सः, ततो विरिञ्चि त्वादीश्वर हरिमित्रेत्यादिना षत्वम् ।

अमृता०—१८३. इदमिति । सौ परे इदमशब्दस्थाने पुंसि अयमादेशोभवति
लक्ष्म्यान्तु इयमिति । साकस्य तु इदमः स्थाने सौ परे पुंसि अयकं स्त्रियान्तु इयकमित्या-
देशः स्यात् । अक् प्रत्ययश्च तद्धिते वक्ष्यते—अव्यय कृष्णनाम्नोस्तु संसारात् प्रागक्
इत्यनेन । अयमिति—राधाविष्णुजनाभ्यामिति सोर्हरः ।

अमृता०—१८४. इदमिति । टाओस् परयोः करामरहितस्य इदमः स्थाने अन-
इत्यादेशो भवति ।

अमृता०—१८५. वैष्णव इति । अकरामस्येदमः स्थाने वैष्णवे परे तु अश् भवति ।

अमृता०—१८६. सकरामस्येति । कथितात् अनुपश्चत् कथनेऽर्थादन्वादेशेसति
सकरामस्य चेदमः स्थाने वैष्णवे परे अश् भवति । अनेनेति—अरामान्तादेशत्वात्
“कृष्णात् टा इनः ।” आभ्यामिति—आद्यन्तवदेकस्मिन्निति रीत्या कृष्णस्य त्रिविक्रमः ।

तद्धिते पञ्चम्यां ततः इति तदस्ततस्तत्र । यदो यतो यत्र । एतदोऽतोऽत्र । इदम इत इत् ।
अदसो अमुतोऽमुत्र । किमः कुतः कुत्रेति । तस् त्राभ्यां हे न च त्रिष्वपि लिङ्गेषु साधवः
कुत्रस्य क्वेति चेति तद्धिते वक्ष्यते ॥१८२॥

बाल०—इद । सौ परे इदमः स्थाने अयमिति निपात्यते । इयन्तु सौ परे लक्ष्म्यान्तु
इयमिति निपात्यते ।

साकस्य । साकस्य तु इदमः स्थाने सौ परे अयकमियकमौ निपात्यते पुरुषोत्तम-
लक्ष्म्योरिति शेषः ॥१८३॥

बाल०—इद । न विद्यते करामो यत्र तादृशस्य इदमः स्थाने टौसोः परयोरनो
भवति ॥१८४॥

बाल०—वैष्ण । अकरामस्य इदमः स्थाने वैष्णवे तु परे अश् भवति ॥१८५॥

अथ आभ्यां रात्रिमपि ।

१८७, इदमदोभ्यामकरामाभ्यानैस् ।

एभिः । अस्मै आभ्यां एभ्यः । अस्मात् आभ्याम् एभ्यः । तद्धिते पञ्चम्यां इतः । अस्य अनयोः एषाम् । अस्मिन् अनयोः एषु । तद्धिते सप्तम्यां इह । संसारात् पूर्वमक् प्रत्यये इदमक् शब्दो भवति । अयकम् इमकौ इमके सर्ववत् ।

१८८, एतदिदमोरेनः कथितानुकथने द्वितीयादौस्सु ।

एतम् इमम् वा दीक्षय, अथो एनं पाठय । एनम् एनौ एनात् । एनेन एनयोः ॥२॥

अदस् सु संसारस्यारामः;

१८९, अदसो दस्य सः सौ, सोरौच् ।

असौ । अमौ इति स्थिते—

इमकाभ्यामिति—संसार स्यारामः, दस्यमः, कृष्णस्य त्रिविक्रमः; तत इमा इत्यवस्थायां संसारात् प्रागक् । अथेत्यादिना अनुकथनात् सकरामस्य इदमः स्थाने आभ्यामिति ।

अमृता०—१८७. इदमिति । करामरहिताभ्यां इदमदस् शब्दाभ्यां परस्य भिसः स्थाने ऐस् न स्यात् । वैष्णवे त्वशिति अशिकृते कृष्णाद्भिस ऐस् प्राप्ते निषेधोऽयम् । ततः प्राप्तावसरस्य—‘कृष्णस्य एवैष्णवे बहुत्वे’ इत्यस्यैव प्रवृत्तिः । वृष्णिषु संसारस्यारामे दस्य च मरामे कृते स्मैप्रभृत्यादेशः, ततश्च वैष्णव परत्वात् अश् ।

अमृता०—१८८. एतदिति । कथितानुकथने अन्वादेशे सति द्वितीयादौस्सु एतदिदम् शब्दयोः एन इत्यादेशः स्यात् । एनेनेति—एतेन अनेन वा रात्रौ हरि गीतः, अथ एनेन अहरपि पूजितः । एवं एतयो रनयो र्वा नम्रस्वभावः, अथ एनयोः शुद्धा प्रीतिश्च ।

अमृता०—१८९. अदस इति । सौपरे अदसः दस्य स्थाने मरामापवादः सरामः

बाल०—सक । अनुशब्दः पञ्चादर्थे । कथितस्यानुकथनं तस्मिन् सति सकरामस्य च इदमः स्थाने अश् भवति ।

अहरिति । अहरिति द्वितीयैकवचनान्तं ‘कालाध्वनोरत्यन्तव्याप्तौ द्वितीये’त्यनेन द्वितीया । अथ आभ्यामिति अत्र सकरामस्याश् ॥१८६॥

बाल०—इद । अकरामाभ्याम् इदम् अदस् इत्येताभ्यां परस्य भिसः स्थाने ऐस् न भवति । कृष्णाद्विस् ऐसित्यनेन प्राप्ते निषेधः । एभिरिति इदमः स्थाने अशि कृते ‘कृष्णस्य ए वैष्णवे बहुत्वे’ इत्यनेन अरामस्य एरामः ॥१८७॥

बाल०—एत । एनेनेति एतेन अनेन वा रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एनयोरिति एतयोरनयोर्वा शोभनं शीलम् । अथ एनयोर्भक्तिश्च निर्गला इति ॥१८८॥

१६०, अदो मात् परस्य सर्वेश्वरस्य उऊ यथेष्टसिद्धि ।

वामनस्य वामनः, त्रिविक्रमस्य त्रिविक्रमः । अमू । जसि अमेइतिस्थिते—

१६१, अदसएतई बहुत्वे नतु कात् ।

अमी । अम् अमू अमून् । मत्वे चोत्वे चकृते हरितष्ठाना, अमुना ।
भ्यामि कृष्णस्य त्रिविक्रमः पश्चाद् ऊ अमूभ्याम् अमीभिः । स्मै प्रभृतौ
कृते पश्चादुरामः । अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः । अमुष्मात् अमूभ्याम्
अमीभ्यः । तद्धिते पञ्चम्यां अमुतः । अमुष्य, एत्वे अयादेशे च कृते
पश्चादुरामः, अमुयोः अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु । तद्धिते अमुत्र ।
चित्करणेन हेअसाविति बुद्धस्यादर्शनं न स्यात् । अदस औ सुलोपश्चे-
त्यत्र काशिकादावप्यस्य सम्मतिः प्रसादे च । अक् प्रत्यये असकौ,

स्यात् सुस्थाने औच् च स्यात् । असाविति—प्रथमतः संसारस्य अरामः, ततो दस्य से,
औचि च, संसारहरे च असौ ।

अमृता०—१६०. अद इति । इष्ट सिद्धमवति क्रम्येति यथेष्टसिद्धिः अव्ययीभावे
ब्रह्मत्वम् । अदसो दस्य च म इत्यनेन जातात् मात् परस्य सर्वेश्वरस्य यथेष्टसिद्धि उऊ
भवतः । वामन सर्वेश्वरस्य उः, त्रिविक्रमस्य ऊः स्यातामित्यर्थः ।

अमृता०—१६१. अदस इति । बहुत्वे विषये अदसः प्राप्तस्य एरामस्य स्थाने
ईरामोभवति । करामादुत्तरस्य तु एरामस्य स न भवति । टादौ साधन क्रमः स्वय-
मेवोक्तः । तत्रअमीभिरिति—संसारस्यारामे मत्वे च कृते, “कृष्णस्य एवैष्णवे बहुत्वे”
इत्येरामः । तत ईविधेर्वलवत्त्वादुरामं वाधित्वा एतईः । ननु हेगोकुल इत्यत्र यथा बुद्ध-
स्थानीयत्वादमोऽप्यदर्शनं कृतं तथेहापि औचोऽदर्शनं कथं न स्यात्तत्र सिद्धान्तमाह—चित्
करणेनेति । चित्करणेन संसारहरे सति वामनाभावान्न बुद्धादर्शनमित्यर्थः । किञ्चात्र
राधाविष्णुजनाभ्यामित्यादिनापि सोहंरो नोपपद्यते, सन्निपात लक्षणत्वादिति ध्येयम् । तत्र

बाल०—अद । सौ परे अदसो दस्य स्थाने सो भवति, सोः स्थाने औच् च भवति ।
असाविति औचि कृते संसारहरः ॥१८६॥

बाल०—अदो मात् । अदो मात् परस्य सर्वेश्वरस्य स्थाने यथेष्टसिद्धि उऊ भवति ।
यथेष्टसिद्धीति इष्टसिद्धिर्जननतिक्रम्येत्यर्थः ‘अव्ययं सप्तम्याद्यर्थेषु नित्यमि’त्यनेनाव्ययी-
भावः । तस्याव्ययत्वं ब्रह्मत्वञ्चेति अव्ययत्वं ब्रह्मत्वञ्च । येन प्रकारेण इष्टसिद्धिर्भवति,
तथैव उ ऊ भवतीत्यर्थः ॥१६०॥

बाल०—अद । बहुत्वे विषये अदस एतः स्थाने ई भवति । कादुत्तरस्य एतः स्थाने
ई न भवति । ननु हे गोकुलेत्यत्र यथा बुद्धस्थानीयत्वादमोऽदर्शनं कृतं, तथा हे असावित्य-
त्रापि औचोऽदर्शनं कस्मान्नस्यादिति चेत्तत्राह,—चित्करणेनेति चित्करणेन संसारहरो

अमुकश्चेति मन्यन्ते । औ प्रभृतौ मराम मध्याः; अमुकौ अमुके । एकः सर्ववत् ।

अथ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः ।

१६२, न द्वेर्मः ।

द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः ।

युष्मदस्मदौ त्रिष्वपिसमानौ ।

१६३, युष्मदस्मदो स्त्वमहमादयः स्वादिना सह ।

तत्र युष्मच्छब्दस्य—त्वं युवां यूयम् । त्वां युवां युष्मान् । त्वया युवाभ्यां युष्माभिः । तुभ्यं युवाभ्यां युष्मभ्यः । त्वत् युवाभ्यां युष्मत् । तव युवयोः युष्माकम् । त्वयि युवयोः युष्मासु ।

अस्मच्छब्दस्य—अहं आवां वयम् । मां आवां अस्मान् । मया आवाभ्यां अस्माभिः । मह्यं आवाभ्यां अस्मभ्यम् । मत् आवाभ्यां अस्मत् । मम आवयोः अस्माकम् । मयि आवयोः अस्मासु ।

काशिकादिसम्मत्या स्वमतं दृढयति—अदस औ इत्यादिभिः । अमुकेइति—अदसएतई इत्यादौ नतु कात् इति निषेघान्न ईः ।

अमृता०—१६२. नद्वे रिति दस्य च म इत्यनेन तदादेः प्राप्तः मरामो निषिध्यते । युष्मदस्मदौ शब्दौ त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानरूपकौ इत्यर्थः । ननु प्रागनयो विशेष्यत्वमुपपादितम् इह चत्रिलिङ्गेषु समरूपत्वलाभादनयो विशेषण शब्देषु कथं लिङ्गनिश्चयः ? वैष्णवस्त्वं अवीपीत्यादौ त्वं पदे लिङ्गविशेष बोधाभावात् तद्विशेषणीभूते वैष्णवपदेऽपिलिङ्गनिश्चयो मा भूदिति चेत् ? सत्यमुच्यते—पदार्थमवगम्य हि लोकेपदप्रयुज्यते; अतः त्वं पदप्रयोगात् प्रागेव त्वंपद वाच्यः पदार्थः सलिङ्गो हि तत्प्रयोक्तुर्वृद्धिविषयीभवति । ततस्तद्विशेषणे च तदनु रूपलिङ्ग परिग्रहः सुकर एवेति न तत्र लिङ्गनिश्चयशङ्का ।

अमृता०—१६३. युष्मदस्मद् शब्दयोः स्थाने स्वदिनासह त्वमहमादयो निपात्यन्ते ।

भवतीति वामनाभावात् न बुद्धादर्शनमिति । अदस इति अदस औ सुलोपश्चेत्यत्र लक्षणे काशिकादावपि अस्य हे असावित्यस्य बुद्धादर्शनाभावस्य वासम्मतित्वेति शेषः । प्रसादे चास्य सम्मतिः । प्रसादो व्याकरणविशेषः । मन्यन्त इति पूर्वाचार्या इति शेषः । मराममध्या इति प्रयोगा इति शेषः । अमुके इति न तु कादिति न ई ॥१६१॥

बाल०—न द्वेर्मः । द्विशब्दस्य दरामस्य स्थाने मो न भवति ॥१६२॥

बाल०—युष्म । स्वादिना सह युष्मदस्मदोः स्थाने त्वमहमादयो निपात्यन्ते ॥१६३॥

१८४, अनयो विष्णुपदत्वे सत्येव संसारात् पूर्वमक् प्रत्ययः ।

त्वकम् युवकाम् यूयकम् । किन्तु त्रि-सर्वेश्वरत्वे मध्यसर्वेश्वरात् पूर्वमक् । युवकाभ्याम् युष्मकाभिः युष्मकभ्यम् युष्मकाकम् युष्मकासु । एवमस्मदोऽपि । गौणत्वे त्वामतिक्रान्त इत्यर्थे अतित्वत् । युवामतिक्रान्त इत्यर्थे अतियुवत् । युष्मानतिक्रान्त इत्यर्थे अतियुष्मत् । एवंअतिमत् अत्यावत् अत्यस्मत् । एवं प्रत्वदादयोऽपि ।

१८५, तेषां सर्वेषां त्वमहमादय एव सुजस् डेङस् सु ।

यथा अतित्वं अतियूयं अतितुभ्यं अतितव । एवमत्यहमित्यादि ।

१८६. अन्यत्र वमपर्यन्त वर्जमक्षराणि प्रकृतपदवत् कार्याणि ।

यथा अतित्वद् औ इति स्थिते अद् औ भागस्य युवामित्यन्तस्थित आम्-भाग आदिश्यते—अतित्वाम् । एवं अम्-अतित्वाम् । पुमरौ अतित्वाम् । शस् अतित्वान् । टा अतित्वया । यथा च अतियुवच्छात्-अतियुवाम् । ३

अमृता०—१८४. अनयोरिति । युष्मदस्मदोः शब्दयो विष्णुपदत्वे सत्येवेतिसिद्ध पदावस्थायामित्यर्थः । गौणत्वे अतित्वादादयः सर्वे दरामान्ता ज्ञेयाः, अग्रे दर्शयिष्यन्ते ।

अमृता०—१८५. तेषामिति । अतित्वदादीनां प्रत्वदादीनाञ्च सुजस् डेङस् विष्णु भक्तिषु त्वमहमादय एव निपात्यन्ते । अतित्वमिति—अतित्वदः अतियुवदः अतियुष्मदश्च सौ रूपम् । एवमतियूयमिति—त्रयाणामेव जसि रूपम् । एवं डेङसोश्च । एवमत्यहमिति—अतिमत् अत्यावत् अत्यस्मत् शब्दानां सौरूपम् । तथा जसि तेषामेवअतिवयमिति । एवं डे डसोश्च ज्ञेयम् ।

अमृता०—१८६. अन्यत्रेति । उक्तेभ्योऽन्यत्र विष्णुभक्तिषु आदेशिनो युवामित्यादि पदस्य प्रकृतस्यातित्वदादेश्र वम पर्यन्तभागं वर्जयित्वा अक्षराणि अवशिष्टभागः प्रकृत

बाल०—अनयोरिति युष्मदस्मदोः । किन्त्विति । त्रिसर्वेश्वरत्वे इति विष्णुपदस्येति शेषः । गौणत्व इति अतित्वदिति अतित्वच्छब्दो भवतीति मन्तव्यमित्यर्थः । एवमति-युवदित्यादि । अतित्वदित्यस्य अदेशावस्थायां दान्तत्वं ज्ञेयम् । अतित्वद् औ इति स्थिते अद् औ भागस्येत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवमतियुवदित्यादेः तान्तता तु पदत्वेन । एवमति-मदिति मामतिक्रान्त इत्यर्थे अत्यावदिति आवाततिक्रान्त इत्यर्थे अत्यस्मदिति अस्मानतिक्रान्त इत्यर्थे । एवमिति प्रकृष्टः त्वं यत्रेत्यर्थे प्रत्वदिति ॥१८४॥

बाल०—तेषाम् । तेषां सर्वेषाम् अतित्वदित्यादीनां प्रत्वदादीनाञ्च त्वदादीनां स्थाने सु-जस्-डे-ङस्सु त्वमहमादय एव निपात्यन्ते । उदाहरणं दर्शयति यथेति । अतित्वमिति अतित्वच्छब्दस्य अतियुवच्छब्दस्य अतियुष्मच्छब्दस्य च रूपम् एवमित्ययमित्यादि ॥१८५॥

अतियुवान् अतियुवया । यथाच अतियुष्मच्छब्दात्—अतियुष्मां३ ।
अतियुष्मान् अतियुष्मया । आमि च अतित्वाकमित्यादि । अतित्वया-
कमित्यादि केषाञ्चित् ।

एवमस्मदोऽपि ।

१६७. विष्णुपदाद् वा, अन्वादेशेतु नित्यम् ।

अधिकारोऽयम् । उत्तरप्रकरणव्याप्यधिकारः । वां नौ पर्यन्ता ये
विरिञ्चयो वक्ष्यन्ते ते सर्वे विष्णुपदाद् वक्तव्याः । तेच अनन्वादेशे वा,
अन्वादेशे तु नित्यमित्यर्थः । पुनः कथनमन्वादेशः ।

१६८. युष्मान् युष्मभ्यं युष्माकमित्येषां वस् ।

अस्मान् अस्मभ्यं अस्माकमित्येषां नस् ॥

हरियुष्मानवतु हरिर्वोऽवतु । हरिर्युष्मभ्यं रोचतां हरि र्वो रोचताम् ।

हरिर्युष्माकं सर्वस्वं हरि र्वः । हरिरस्मानवतु हरि र्नः । हरिरस्मभ्यं

पदवत् कथित पदवत् कर्त्तव्यानि । एवंअमिति—अतित्वद् अमुइतिस्थिते अद् अम् भाग
स्थाने त्वामित्यन्तस्थित आम्भाग आदिश्यते । एवमग्रेऽपि ।

अमृता०—१६७. विष्णुपदादिति । अधिकारसूत्रमेतत् । मूलएव व्याख्यातम् ।
अधिकारलक्षणमाह—उत्तरप्रकरण व्यापीति । उत्तरप्रकरणं वक्ष्यमाण प्रकरणं व्याप्तुं
शीलमस्येति तथा ।

अमृता०—१६८. युष्मानिति । विष्णु पदादुत्तरं युष्मान् युष्मभ्यं युष्माकमित्येषां
स्थाने अनन्वादेशे वस् वा भवति, अन्वादेशे तु नित्यम् । एवमग्रेऽप्युन्नेयम् ॥१६८॥

बाल०—अन्यत्र । सु-जस्-डे-डस् भ्योऽन्यत्र वमपर्यन्त वर्जम् अवशिष्टानि अक्षराणि
वमपर्यन्तवर्जं प्रकृतपदवत् पूर्वोक्तपदवत् कार्याणि कर्त्तव्यानि । अतित्वच्छब्दस्य उदाहरणं
दर्शयति यथेति । एवम् अम् अतित्वामिति अतित्वद् अम् इति स्थिते अद् अम् भागस्य
त्वामित्यन्तस्थित आम् भाग आदिश्यते एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । अतियुवच्छब्दस्योदा-
हरणं दर्शयति यथाचेति अतियुवामिति अतियुवद् औ इति स्थिते अद् औभागस्य
युवामित्यन्तस्थित आम्भाग आदिश्यते । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । अतियुष्मच्छब्दस्यादा-
हरणं दर्शयति यथा—चेति अतियुष्मामिति अतियुष्मद् औ इतिस्थिते-अद् औ भागस्य
युवामित्यन्तस्थित आम् भाग आदिश्यते । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । अतित्वाकमिति
अतित्वद् आम् इति स्थिते अद् आम् भागस्य युष्माकमित्यन्तस्थित आकम् भाग आदि-
श्यते । आदिशब्देन अतियुवाकम् अतियुष्माकमिति । अतित्वयाकमित्यादीति आदिशब्देन
अतियुवयाम् अतियुष्मयामिति ॥१६९॥

बाल०—विष्णु । अधिकारलक्षणमाह,—उत्तरेति ॥१६७॥

रोचतां हरिर्नः । हरि रस्माकं सर्वस्वं हरिर्नः । अन्वादेशे तु नित्यम् ।
हरिरस्मानवतु अथो न स्तद्भक्ताः कृपयन्तु । इत्यादि सर्वत्र योज्यम् ।

१६६. तुभ्यं तवयो स्ते मह्यं ममयो मे ।

हरिस्तुभ्यं रोचतां हरिस्ते । एवं हरिस्तव हरिस्ते । हरिस्तुभ्यं
रोचताम्, अथो हरिस्ते प्रेम ददातु । हरिमह्यं हरिर्मे । हरिर्मम
हरिर्मे ।

२००. त्वां मां त्वा मा ।

हरिस्त्वां पातु हरिस्त्वा पातु । हरिर्मां पातु हरिर्मा । हरिस्त्वां पातु
अथोहरिस्त्वा पश्यतु । हरिर्मां पश्यतु अथोहरिर्मा रक्षतु ।

२०१. युष्मदस्मद् विष्णुपदयो वानौ द्वितीया चतुर्थी षष्ठी द्वित्वे
नतु समासे ।

हरिर्युवां पातु हरिर्वा । हरिर्युवारक्षतु अथ हरिर्वा पश्यतु । हरि
र्युवाभ्यां रोचतां हरिर्वाम् : हरिर्युवयोः स्वामी हरिर्वाम् । हरिरावां

अमृता०—१६६. तुभ्यमिति । स्पष्टम् । तवयोरिति—अनुकरण “तव” शब्दाद्
विष्णुभक्तिः । एवं ममयो रिति च ।

अमृता०—२००. त्वामिति । स्फटम् । त्वामिति मामिति च सूत्रवलेन लुप्तषष्ठी ।

अमृता०—२०१. युष्मदिति । युष्मदस्मदोः सिद्धयो विष्णुपदयो र्यथाक्रमं वानौ
आदशौ भवतो द्वितीया चतुर्थी षष्ठी द्विवचने । किन्तु सभासे तत्तदादेशौ न स्याताम् ।
अत्र पूर्वत्र चादेशाः पदाद् विकल्पेन अन्वादेशे तु नित्यमित्यनुवर्तत एव । अस्मत् स्वामीति
—आवयोः स्वामीति विग्रहः । इहपूर्वस्थं हरिरितिपदमपेक्ष्य हि आदेशः, विष्णुपदादि-

बाल०—युष्मान् । विष्णुपदं प्राप्य युष्मान् युष्मभ्यं युष्माकमित्येषां स्थाने
अनन्वादेशे वस् वा भवति, अन्वादेशे तु नित्यं भवति । एवं सर्वत्र बोद्धव्यम् । अस्मान्
अवतु रक्षतु । तद्भक्ता हरिभक्ताः ॥१६६॥

बाल०—तुभ्यम् । तुभ्यं-तवयोरिति अनुकरणत्वात्, एवं मह्यं-ममयोरिति ॥१६६॥

बाल०—त्वां मां त्वामिति मामिति च सूत्रवलेन लुप्तषष्ठी । पातु रक्षतु ॥२००॥

बाल०—युष्म । द्वितीयाद्वित्वे चतुर्थीद्वित्वे षष्ठीद्वित्वे च युष्मदस्मच्छब्दसिद्धयो-
विष्णुपदादुत्तरयोर्विष्णुपदयोः स्थाने अनन्वादेशे वां नौ इत्येतौ वा भवतः । अन्वादेशे तु
नित्यं भवतः, समासे तु न भवतः । हरिरावामिति पात्विति शेषः । हरिरावाभ्यामिति
रोचतामिति शेषः हरिरावयोरिति स्वामीति शेषः । अस्मत् स्वामीति आवयोः स्वामीति
विग्रहः ॥२०१॥

पातु हरिनीं । हरिरावाभ्यां रोचतां हरिनीं । हरिरावयोः स्वामी
हरिनीं । समस्ते तुन—हरिरस्मत् स्वामी ।

२०२. सपूर्व पदात् प्रथमान्ताद् वान्वादेशेऽपि ते विरिञ्चयः ।

ब्रजे कृष्णो मम स्वं मे वा अथ वृन्दावने कृष्णो ममस्वं मेवा ।

२०३. नते वाक्यादौ श्लोकपादादौ च ।

हेवैष्णव त्वं सुखी भव । त्वां हरिःपातु मां हरिः पातु । कृष्णैकशरण-
स्यास्य तवहन्त कुतो भयम् । इत्यादि ।

२०४. नच चादिभि र्योगे ।

कृष्णो मम च सौख्याय राम स्तव च शर्मणे ।

त्यनुवृत्तेः । समास स्त्वन्यपद सापेक्षत्वे न स्यात्, अतः समासपक्षे हरिपदस्य पश्चाद् योगेन
विष्णुपद पूर्वत्वाभावाद्वादेश इत्यभिप्रायः ।

अमृता०—२०२. सपूर्वेति । पूर्वपदेन सह विद्यमानात् प्रथमान्तात् तेविरिञ्चयोऽ-
र्थात्तवस् नसादयः अन्वादेशेऽपि विभाषया भवन्ति । अन्वादेशे नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थ-
मिदम् । ब्रजे इतिवाक्ये पूर्वणैव विकल्पः सिद्धः । वृन्दावने इति सपूर्वपदात् कृष्ण इति
प्रथमान्तात् विद्यमानो 'मे' आदेशोऽन्वादेशेऽपि विभाषया हि सञ्ज्ञात इति दर्शितम् ।
केवलात् प्रथमान्तात् नित्यमेवेति—“अथहरिर्वा पश्यत्वि”त्यत्र व्यक्तमेव ।

अमृता०—२०३. प्रतिषिध्यति—नते इति । क्रियान्वयावच्छिन्नः पद समूहो
वाक्यम् । श्लोकस्य पाद श्रुतार्थाः । वाक्यस्य आदौ श्लोकपादस्यादौ च ते विरिञ्चयो
न भवन्ति । कृष्णैकेति—कृष्णः एकः केवलः शरणमाश्रयो यस्य एवम्भूतस्य तव कुतः
कस्माद्भयम् । न कुतोऽपि भयमित्यर्थः । एके मुख्यान्य केवला इत्यमरः । अत्रानुष्टुप-
छन्दसो द्वितीय पादस्यादौ तव स्थाने ते आदेशो न ।

अमृता०—२०४. नचेति । चवा ह अह एव एभिर्योगे तेविरिञ्चयो न भवन्ति ।
समुच्चयार्थत्वात् चकार इह युष्मदस्मदोर्योगं द्योतयति । तेन तव मम च सौख्याय कृष्ण

बाल०—सपूर्वं । सहशब्दो विद्यमानवचनः पीताम्बरो वेत्यनेन सभावः विद्यमान-
पूर्वपदात् प्रथमान्तादुत्तरेषां पूर्वोक्तानामादेशिनां स्थाने अन्वादेशेऽपि ते विरिञ्चयो वा
भवन्ति ॥२०२॥

बाल०—न ते । क्रियान्वयावच्छिन्न-पदसमूहो वाक्यम्, तस्य आदौ श्लोकपदादौ
श्लोकचतुर्थीशस्यादौ च वर्तमानानामादेशिनां स्थाने ते विरिञ्चयो न भवन्ति ।
पादारभ्यङ्प्रतुर्थांश इति नानार्थवर्गात् पादशब्देन चतुर्थो भाग उच्यते । स तु गद्यस्यापि
सम्भवतीति श्लोकशब्दोपादानं कृतम् । कृष्णैकेति कृष्ण एको मुख्यः केवलो वा शरणं
रक्षिता यस्य एवम्भूतस्यास्य तव कुतः कस्माद्भयमिति । एके मुख्यान्य-केवला इति
नानार्थवर्गः ॥२०३॥

च वा हाह एव ।

२०५. परम्परा योगे तु न निषेधः ।

हरिश्च मे स्वामी ।

२०६. नच दर्शनार्थे रचाक्षुषत्वे ।

चेतसा त्वामीक्षते वंणवः ।

२०७. परम्परा योगेऽपि न ।

कृष्णश्च तसा तवरूपमीक्षते । भक्त स्तवरूपं ध्यायतीति तु तस्यां

इतिपरामर्शः । वादयो यथाक्रमं विकल्प-स्फटता प्रशंसावधारणानि द्योतयन्ति । यथा—ग्रन्थ एष तुभ्यं वा दीयते मह्यं वा । तुलसी त्वां ह प्रीणयति । कृष्णो युष्माकमहं स्वम् । प्रसादो युवाभ्यामेव दास्यते । इत्यादि ।

अमृता०—२०५. परम्परेति । चादिभिः सहादेशिनां परम्परा योगेन साक्षात् सम्बन्धाभावे तु निषेधो न स्यात्; आदेशः स्यादेवेत्यर्थः । अयमर्थः—चकारो यदा युष्मदस्मदो साक्षात् समुच्चायको भवेत्तदैवादेश निषेधः; यदा तु साक्षात् पदान्तरसमुच्चायकः, युष्मदस्मदभ्यान्तु परम्परया सम्बध्यते तदा भवत्येवादेशः । हरिश्चेति—रामो हरिश्च मे स्वामीति चकारस्य समुच्चायार्थं द्योतनम् हरो हरिश्च मे स्वामीति दीक्षितः । अत्र रामहरिशब्दयोरेव चशब्देन साक्षाद् योगः । अस्मच्छब्दस्य तु हरिशब्देन योगः, तयोः स्वस्वामित्वं सम्बन्धनियमात् । अतः स्तस्य चकारेण योगः परम्परया । एवं वादीनां परम्पराद्योतकत्वेऽप्यादे शाः ज्ञेयाः ।

अमृता०—२०६. नचेति । चाक्षुषत्वं चक्षुर्विज्ञानम् । चक्षुर्विज्ञानाभावे सति दर्शनार्थः क्रियापदैर्योगे च ते विरिञ्चयो न भवन्ति । अत्रेक्षते अनुभवतीत्यर्थः ।

अमृता०—२०७. परम्परेति । अचाक्षुषत्वे सति दर्शनार्थः पदैः सह युष्मदस्मदोः परम्परा योगेऽपि ते विरिञ्चयो न भवन्तीत्यर्थः । इह दर्शनार्थेन ईक्षते पदेन सह रूपस्य हि साक्षादन्वयः, तत् साधनार्थमेव क्रिया प्रवृत्तेः । युष्मदः पुनः रूपेण सहावयविसम्बन्धान्वय इति परम्परा योगः, तथापीह नादेशः । भक्त स्तव रूपं ध्यायतीति प्रक्रियाकौमुद्यामुदाहरणे विरिञ्चि निषेधो न युक्त इत्यत्र हेतुमाह—दर्शनार्थघातुयोगाभावादिति । किञ्च—‘अधातुजं समानाधिकरणमसद्वद्भवतीति’ भाष्यम् ।

बाल०—न च । चादिभिर्योगे ते विरिञ्चयो न भवन्ति । मम चेति अत्र चशब्देन सह साक्षात् सम्बन्धः । सौख्याय सुखाय भवत्विति शेषः । शर्मणे सुखाय ॥२०४॥

बाल०—पर । चादिभिः सह परम्परायोगे साक्षात् सम्बन्धाभावे तु निषेधो न भवति ॥२०५॥

बाल०—न च दर्शनार्थयोगे ते विरिञ्चयो न भवन्ति । अचाक्षुषत्वे इति चाक्षुषत्वे तु निषेधो न भवतीत्यर्थः । त्वामीक्षत इति त्वामनुभवतीत्यर्थः ॥२०६॥

विचार्य, दर्शनार्थं धातुयोगाभावात् । चाक्षुषत्वे तु कृष्ण स्त्वा पश्यति ।

२०८. आमन्त्रितं पूर्वं मसद्वत् ।

ततो नादेशाः । इति काशिकादौ च मतम् । हेकृष्ण तवाहम् । हेराम-
कृष्णौ युवयोरहम् । कथं "मुचितं रचयामिदेवि तेइति ? आमन्त्रितस्य
असत्त्वेऽपि तत् पूर्वपदस्य सत्त्वात् ।

२०९. सामान्य वचन तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते क्रमस्थे चेत्
पूर्वसत् ।

२१०. बहुवचने चेद् वा ।

तत आदेशाः । हेवैष्णव सप्रेमस्ते कृष्णः । वैष्णवोऽत्र सप्रेमातद्गहिताश्च

तत्रायमाशयः—विष्णुपदादुत्तरममी आदेशा वा स्यु रिति व्यवस्थापितम् । विशेष
स्त्वेवः—विष्णु पदञ्च तदादेशेन सह समानाधिकरणञ्चेत् तदा तेन धातुजेन (कृदन्तेन)
भवितव्यम्, तत एवादेशः । यथा—दयालो स्ते स्वम्, ग्राहिणोवां स्वम् पाचकानां वः
स्वमित्यादि । तद्विष्णुपदं समानाधिकरणं सत् पुनरधातुजं (तद्धितजं) चेत् तदा तु
तद्विद्यमानवद् भवति; तेन विष्णुपद पूर्वाभावान्नादेश इत्यर्थः । यथा—पांशुलस्य तव
स्वम्; दण्डिणोर्युवयोः स्वम्, गोमतां युष्माकं स्वमित्यादयः । एवमस्मदोऽपि ज्ञेयम् ।

अमृता०—२०८. आमन्त्रितमिति । आदेशात् पूर्वस्थितमामन्त्रितं सम्बोधन
पदमसद्वत् अविद्यमान वद् भवति; विद्यमानेऽपि अविद्यमान वन्मन्यत इत्यर्थः । तेन
विष्णुपदपूर्वत्वाभावात्—विष्णुपदाद् वेत्यादिनादेशो न स्यादिति भावः ।

अमृता०—२०९. सामान्येति । सामान्य वचनञ्च (विशेष्यञ्च) तुल्याधिकरणञ्च,
(विशेषणञ्च) ते सामान्य वचनतुल्याधिकरणे आमन्त्रिते चेत् क्रमस्थे भवत स्तदा पूर्वं
सामान्य वचनमामन्त्रितं पदं सत् विद्यमानं स्यात् । ततश्चादेशा भवन्त्येवेत्यर्थः ।

अमृता०—२१०. बहुवचनइति । यदि बहुवचने सामान्यवचन तुल्याधिकरणे

बाल०—पर । परम्परायोगेऽपि विरिञ्चयो न भवन्ति । कृष्णश्चेतसा तव रूप-
मीक्षते इत्यत्र दर्शनार्थेन न युष्मदो योगः, किन्तु तत् सम्बन्धिनो रूपस्य । भक्तस्तव रूपं
ध्यायतीत्यत्र विरिञ्चिनिषेधो न भवतीति विचार्यत्वम् । पश्यतीति निरूपयतीत्यर्थः ॥२०७॥

बाल०—आम । पूर्वं पूर्वस्थितमामन्त्रितं पदम् असद्वत् अविद्यमानवद्भवति ततो
आदेशा न भरन्तीति । पदस्यामन्त्रितत्वमुपचारेणेति ज्ञेयम् । कथमिति सिद्धान्तमाह,—
आमन्त्रितस्येति आमन्त्रितस्य देवीत्यस्य असद्वत्त्वेऽपि अविद्यमानत्वेऽपि तत्पूर्वपदस्य
सत्त्वात् विद्यमानत्वादिति ॥२०८॥

बाल०—सामान्य । सामान्यवचनञ्च तुल्याधिकरणञ्च ते इति सामान्यवचन-
तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते चेत् यदि क्रमस्थे भवतः, तदा पूर्वं सामान्यवचनम् आमन्त्रितं
सद्भवति ॥२०९॥

भवतीति सामान्य वचनः । तद्वौ तद्विशेषौ । तत्रान्वादेशे नित्यमादेशः, अनन्वादेशे तु वा । सामान्य वचने इति किम्—ब्रह्मरात कृष्णत्र तवकृष्णः । ब्रह्मरात इत्येकस्य नाम, ततो न सामान्य वचनम् । तत उभयमप्यामन्त्रितमसद्वत् । एवं हरे कृपालो अस्मान् पाहि । बहुवचने वैष्णवाः श्रीभागवताज्ञाः वःकृष्णः युष्माकं वा । अन्वादेशोऽप्यादेशा वा । एतत् पाणिनीयमतं प्रक्रिया धृतम् । मतान्तरन्तु न किञ्चित् ।

तथाहि तत्सूत्रत्रयम्—

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । १।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्य वचनम् । २।

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति । ३।

आमन्त्रिते इत्यादिषु परसप्तम्येय । मध्यमे सूत्रे सामान्य वचनस्याविद्यमानताखण्डनात् तन्मूला एवादेशाः । अन्तिमे तु तद्विकल्पात्तद् विकल्पः ।

आमन्त्रिते क्रमस्थे स्यातां तदा पूर्वं सामान्य वचनं सम्बोधनं विभाषयासद् भवति । सप्रेमन्निति वैष्णवस्य तुल्याधिकरणम् । तद्विहितः प्रेमरहितः । तौ सप्रेमन् अप्रेमन्निति द्वौ, तद्विशेषौ वैष्णव विशेषौ । तत्र द्वयो रामन्त्रितयो मध्ये—‘आमन्त्रितपूर्वमसद्वदि’ त्यनेनादेशाव्यवहित पूर्वस्य वैष्णवपदस्याविद्यमानवत्ता, ‘सामान्यवचने’त्यादिना तत्पूर्वस्य सप्रेमन्पदस्य तु विद्यमानवत्ता, ततस्तस्य पूर्वपदत्वमननात्—‘विष्णुपदादेवे’ति विभाषयादेशः । उभयमप्यामन्त्रितमसद्वदिति—‘आमन्त्रितं पूर्वमसद् वदित्यनेन आदेशाव्यवहित पूर्वस्याविद्यमानवत्ता, सामान्यवचनाभावात् तत्पूर्वस्य च तथा । तत उभयोरामन्त्रितमोरसद्भावेन विष्णुपद पूर्वत्वाभावात् विष्णुपदाद वेत्यादिनापि नादेशा इति भावः । एवं हरेइत्यादावपि । अत्र च हरि शब्दस्य एकाभिधायित्वेन तस्मिन् कृपालुत्वस्याव्यभिचारत्वेन च सामान्यवचनाभावान्नहि विद्यमानवत्त्वयतश्च नादेशाः । आमन्त्रितमित्याति—व्याख्या च काशिका कृता—आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन् सति यत्कार्यं तन्नभवति । नामन्त्रिते इति अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे

बाल०—बहु । यदि बहुवचने आमन्त्रिते क्रमस्थे भवतः, तदा पूर्वं सामान्यवचनमामन्त्रितं सद्वा भवति । तत आदेशा भवन्तीति वैष्णवेति सप्रेमन्निति वैष्णवस्य तुल्याधिकरणम् । तद्विहितः प्रेमरहितः । ताविति तौ द्वौ तु सप्रेमा अप्रेमाणौ तद्विशेषौ वैष्णवविशेषौ । उभयमप्यामन्त्रितमसद्वदिति आमन्त्रितं पूर्वमसद्वदित्यनेनेति शेषः । हरे कृपालोऽस्मान् पाहीति अत्र हरिशब्दस्यैकाभिधायित्वात् न सामान्यवचनत्वम् : तत्

भवतु शब्दो युष्मद् वाचको भगवतु शब्दवत् ।

अथ किम् शब्दः ।

२११. किमः को विष्णुभक्तौ साकस्यापि ।

कः कौ के । कम्कौ कान् । सर्ववत् । तद्धिते पञ्चम्यां कुतः, सप्तम्यां वक्कुत्र ।

अथ कृष्णनाम्नां लक्ष्मीलिङ्गोदाहरणम् ।

कृष्णादाप् लक्ष्म्यामिति वक्ष्यमाण सूत्रात् सर्वशब्दादाप् । सर्वा सर्वे इत्यादि राधावत् । वृष्णिष्वामि च विशेषः ।

सर्वा डे —

२१२. कृष्णनामराधातः स्याप् वृष्णिषु पूर्वस्य च वामनः ।

पङ्त् । सर्वस्यै । डसि सर्वस्याः । डस् सर्वस्याः । आमि कृष्णनाम कृष्णराधाभ्यामिति सुट् सर्वासाम् । डि—नीराधाभ्यां डेरास् सर्वस्याम् । तद्धिते पूर्ववत् । एवं विश्वादयः ।

परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्य वचनं नाविद्यमानवद् भवति । विभाषितमिति पूर्वेणा-विद्यमानवत्त्वे प्रषिसिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद् भवतीति ।

अन्तिमेत्विति—तद्विकल्पात् अविद्यमान वत्त्वस्य विकल्पात् तद्विकल्प आदेश-विकल्प इत्यर्थः ।

अमृता०—२११. किम इति । विष्णुभक्त्यां परस्यां साकस्यापि केवलस्यापि किम् शब्द स्थाने कइत्यादेशो भवति । किम् शब्द स्थाने कइत्यादेशो भवति । किम् शब्दस्य तदादित्वाभावाद् प्राप्ते संसारस्यारामे विधानमेतत् ।

अमृता०—२१२. कृष्णेति । वृष्णिषु परेषु कृष्णनामराधाते उत्तरे स्याप् आगमो भवति; पूर्वस्य त्रिविक्रमस्य वामनश्च स्यात् ।

सूत्रत्रयं पाणिनिसूत्रत्रयम् आमन्त्रितमिति व्यक्तार्थम् । नामन्त्रित इति समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे सामान्यवचनम् । आमन्त्रितं न अविद्यमानवद्भवति । विभाषितमिति विशेषवचने आमन्त्रिते परे बहुवचनमामन्त्रितं विभाषितम् अविद्यमानवद्भवति विकल्पेना-विद्यमानवद्भूतीत्यर्थः । पाणिनिसूत्रयोः आमन्त्रित इत्यादिपदेषु । तन्मूला एव अविद्यमानता खण्डमूला एव । अन्तिमे तु सूत्रे तद्विकल्पात् अविद्यमानवत्त्वस्य विकल्पात् तद्विकल्पः विरिञ्चिविकल्पः ॥२१०॥

बाल०—किम् । विष्णुभक्तौ परस्यां किमः स्थाने को भवति, साकस्यापि किमः स्थाने को भवति ॥२११॥

२१३. दिग् बहुव्रीहौ कृष्णनामता वा ।

उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । तदादि सप्ताना संसारस्यारामे कृते पश्चादाप् । तदादे स्तः सः सौ । सा ते ताः । ताम्, ते ताः । एवं यद्—या ये याः । एतद्—एषा एते एताः ।

इदम्—इयन्तु लक्ष्म्याम्—इयम्, इमे इमाः । इमाम्, इमे इमाः । इदमोऽकरामस्य अन णौसोः—अनया । वैष्णवे त्वश् आभ्याम्, आभिः । अस्यै अस्याः । सुट् अश् पश्चादाप् आसाम् । अदस् शब्दस्य सौ पुंवत् असौ । दस्य मः, आप्, अदोमात् परस्य उऊ—असू असूः । अमुम्, अमू असूः । अमुया अमूभ्याम्, अमूभिः । स्याप् पूर्वस्य च वामनः—अमुष्यै अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः अमूभ्याम्, अमूभ्यः । अमुष्याः अमुयोः अमूषाम् । अमुष्याम् अमुयोः अमूषु ।

एकः सर्ववत् । द्विशब्दस्य द्वे द्वे द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वाभ्याम्, द्वयोः द्वयोः । भवतु शब्दादीप् भवती भवत्यौ । किम् शब्दस्य—काके काः । काम्, के काः । सर्ववत् ।

अमृता०—२१३. दिगिति । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो र्यदन्तरालं सा उत्तरपूर्वा विदिक् तस्यै । दक्षिण पूर्वादयस्तदन्तराले इति पीताम्बर समास सूत्रम् । तदादि सप्तानां आपि कृते वृष्णिषु स्याप् वामनश्च कार्यः । इमे इति—संसारस्यारामे आपि च कृते दस्य मः, राधा ब्रह्माभ्यामौईः । अनया आभ्यावित्यादादेशानन्तरमाप् विधेयः, वृष्णिषु तु प्रागेव । इदम आमि सुटिकृते वैष्णवपरत्वात् अश्, पश्चादाप् आसामिति ।

अमुयोरिति—संसारस्यारामः, दस्य मः, आप् पश्चात् उः । अत्रापि वृष्णिषु प्रागेवाप् ततः स्याप् । अमुयोरिति—आपि कृते राधाया ए टौसो रित्येवामः, पश्चात् उः । एकःसर्ववदिति—एका एके एकाः, एकस्यै इत्यादि ज्ञेयम् ।

अथ लक्ष्म्याम्

बाल०—कृष्णनाम । वृष्णिषु परेषु कृष्णनामराधात उत्तरे स्याप् भवति पूर्वस्य वामनश्च ॥२१२॥

बाल०—दिग्बहु । उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा उत्तरपूर्वा विदिक् तस्यै । दक्षिणपूर्वादयस्तदन्तराल इति पीताम्बरसूत्रम् । दिग्बहुव्रीहिरित्यत्र दिक् पीताम्बर इति पाठ उपयुक्तः । अदःशब्दस्येति पुंवदिति पुलिङ्गे इवेत्यर्थः । सर्वाणीति ब्रह्मतो जस-शसोः शिरिति यशः शिः । सर्वेश्वर-वैष्णवेत्यादिना नुम् नान्तेत्यादिना त्रिविक्रमः ॥२१३॥

अथ नपुंसके ।

सर्वम् सर्वे सर्वाणि । पुनस्तद्वत् । तृतीयादौ पुरुषोत्तमवत् । उभे ।

२१४. अन्यादिभ्यस्तुक् स्वमोर्ब्रह्मणि ।

उकावितौ । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि ।

अन्यादय एकादशैकतरवर्जम् । तत् ते तानि । २।

इदम् इमे इमानि । २।

२१५. द्वितीयैकत्वे कथितानुकथने इदमेतदो रेनदादेशो ब्रह्मणि वाच्यम् ।

एतद् गच्छति अथो एनत् पश्य ।

अदः अमे इतिस्थिते पश्चाद् ऊ अमू अमूनि । २।

द्वे द्वे । भवत् भवती भवन्ति । पुनस्तद्वत् । किम् के कानि । पुनस्तद्वत् ।

सर्वाणीति—ब्रह्मतो जसृशसोः शिः, सर्वेश्वर वैष्णवान्तयोरिति नुम् नान्तेति उद्धवस्य त्रिविक्रमः ।

अमृता०—२१४. अन्यादिभ्य इति । ब्रह्मणि अन्यादिभ्यः शब्देभ्यः तुगागमः स्यात् स्वमोः प्रत्यययोः परयोः । केतावदन्यादय इत्यपेक्षायां तदाह—अन्यादय इति । सर्वादिषु अन्यमारभ्य इतर पर्यन्तमेकादशशब्देभ्य एकतरं वर्जयित्वा दशशब्दाहि अन्यादय इत्यर्थः ।

ननु तुकि कृते किदागमस्य पूर्वसम्बन्धित्वादन्यादेररामान्तत्वाभावेन स्वमोर्महाहरे सति निमित्तापाये नैमित्तिकस्य तुकोऽपायः कथं न स्यात् ? सत्यम् अत्रोच्यते—ब्रह्म-कार्यस्य बलवत्तया स्वमोर्महाहर इहानिवार्यः, तथापि तौनिमित्तीकृत्य यत् तुग् विधानं कृतं तेन्नेदं ज्ञाप्यते—स्वमोर्महाहररूप निमित्तस्यापायेऽपि नैमित्तिकस्य तुको नहिभवेद-पाय इति । अतः सन्निपात लक्षणमिह प्रवर्त्तनीयम् । तल्लक्षणञ्चाग्रे प्रपञ्चयिष्यते ।

अमृता०—२१५. द्वितीयेति । कथितानुकथने सति ब्रह्मणि इदमेतद् शब्दयो-द्वितीयैक वचने एनत् आदेशो भवति । एकत्ववर्जं द्वितीयाया द्वित्व बहुत्वयोस्तथा टौसोश्च एतदिममोरेण इत्यादिना प्राग्विहितएनः स्यादेव । अमू इति—संसारस्यारामः, दस्य च मः, ततः अदोमात् परस्येत्यादिना दीर्घऊः ।

अथ ब्रह्मणि

बाल०—अन्या । स्वमोः परयोः । तदिति ब्रह्मात् स्वमोर्महाहरः इत्यनेन प्रथमं महाहर एव भवति अतोऽस्वादिपरत्वाभावात् न संसारस्यारामः ॥२१४॥

बाल०—द्विती । द्वे इति संसारस्यारामे कृते औ ई ॥२१५॥

२१६. अव्ययात् स्वादे म्हाहरः ।

स्वरादि चादि वदादि तद्धितः क्त्वामान्तश्च कृदव्ययम् । अव्ययाः
खलुवाचका द्योतकाश्च । तत्र वाचकाः स्व प्रातरित्यादयः । एषां
विशेषणस्य ब्रह्मत्वमेव । सुन्दरं स्वः, सुन्दरे स्वः, सुन्दराणि स्वः,
इत्यादयः ।

अत्रैकवचनमेवेति तस्यां भ्रमः । द्वित्वादीनामनिवार्यत्वात्; अव्ययादाप्
सुप् इति सुलोपे* विरोधाच्च ।

अमृता०—२१६. अव्ययादिति । नविद्यते व्ययो लिङ्गविभक्तिवचनेषु रूपान्तरं
यस्य तदव्ययम् । उक्तञ्च प्राचीनैः—सदृशांत्रपुलिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च
सर्वेषु यन्नवेति तदव्ययमिति । नियमोऽयन्तु लिङ्गसंख्याकारकाभावार्थः । तेन—
“वष्टिभागुरिल्लोपमवाप्यो रूपसर्गयो”रिति सिध्यति । यथा—वगाहः अवगाहः, पिधानं
अपिधानमित्यादि ।

अव्ययभेदानाचष्टे—स्वरादिरित्यादिना । स्वराद्यव्ययं चाद्यव्ययं, वदादि
तद्धितोऽव्ययं, क्त्वा मान्तश्च कृदव्ययमित्यन्वयः । प्रातरित्यादय इत्यादिपदेन—अन्तर्
पुनर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋते आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् सायम् मनाक् ईषत् जोषम्
तूष्णीम् अद्धा निकषा समया वहिस् स्वयम् नक्तम् दिवा वृथा मुधा मृषा मिथ्या विना
नाना सहसा नमस् स्वस्ति स्वधा अस्ति पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुर् सह साकम्
साद्धम् अञ्जसा अकस्मात् अधुना प्रादुर् अविरः सम्यक् प्रभृति प्रसह्य द्राक् झटिति अह्नाय
दिष्ट्या ध्रुवं परं जातु कृते चिरंसकृत्सपदि अलं अवश्यमित्यादयश्च ।

एषां वाचकाव्ययानां विशेषणस्य ब्रह्मत्वमेव । अत्र वाचकाव्ययेषु एकवचनमेवेति
प्रक्रिया कौमुद्यां भ्रमः । तत्र हेतुञ्चाह—द्वित्वादीनामनिवार्यत्वादिति । तेषां वाचक-
धर्मत्वेन तत्संख्यावाचित्वस्य स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । दोषश्चोच्यते—अव्ययादापित्यादि ।
अव्ययादापः सुप्श्च लुक् स्यादिति हि तत्सूत्रार्थः । अत्र सुपो लुग्विधानमेव तदुत्पत्ते
ज्ञापकम् । यद्यव्ययात् सुप् साकल्यस्योत्पत्तिर्नस्यात्तदा तस्य सुपो लुक् (महाहरः)
विधानमप्रासङ्गिकं भवेत्, शिरो नास्ति शिरः पीडेति वत् । अतः अव्ययात् केवलसोस्तु-
पत्तिः तल्लोपश्चेति स्वीकारे दोष आपतेदिति भावार्थः ।

बाल०—अव्ययात् । अव्ययादुत्तरस्य स्वादेर्महाहरो भवति । ननु अव्ययमेव किम्
इति चेत्त्राह स्वरादीति स्वरादि अव्ययं चाद्यव्ययं वदादि तद्धिताऽव्ययं क्त्वामान्ताश्च
कृदव्ययमिति स्वः प्रातरित्यादय इति आदिशब्देन अन्तर् प्रादुर् पुनर् उच्चैस् नीचैस्
शनैस् ऋते युगपद् आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा सायम् मनाक् ईषत् तूष्णीम् वहिस्
निकषा समया स्वयम् नक्तम् मृषा अद्धा सामि इत्यादीनां ग्रहणम् । एषामिति एषां

* सुवलोपे इति च पाठान्तरम् तस्य न सङ्गच्छते ।